

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

Σχέσεις ΕΕ – Τουρκίας: οι ανασταλτικοί παράγοντες
στην ενταξιακή πορεία της Τουρκίας από το 2005 έως
σήμερα

Επιβλέπων καθηγητής: Ευστάθιος Φακιολάς
Φοιτήτρια: Ελένη Σκουβαρά

Κόρινθος, Νοέμβριος 2022

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Studies and International Relations

Master Program in
«Governance and Public Policies»

EU-Turkey relations: the inhibiting factors in Turkey's
accession path from 2005 until today

Eleni Skouvara

Corinth, November 2022

Υπεύθυνη Δήλωση

Με τη παρούσα δήλωση

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.

2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη της συγγραφέα και ο επιβλέπων, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις

Η δηλούσα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Ευστάθιο Φακιολά, για την πολύτιμη βοήθειά του, τόσο κατά την εκπόνηση της εργασίας μου, όσο και κατά την τελική της διαμόρφωση.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε όλους τους καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές», για τις πολύτιμες γνώσεις που μας παρείχαν.

Στην Σεράπ Γινσέλ, φιλοξενούμενή μου κατά την διάρκεια της συγγραφής της εργασίας μου, εύχομαι οι γυναίκες της Τουρκίας να ανοίγουν δρόμους και η ίδια να πραγματοποιήσει τα όνειρά της.

Αφιερώνω αυτή την εργασία στα παιδιά μου, Χρήστο, Αφροδίτη και Βίκη, με την ευχή οι στόχοι τους να συμβαδίζουν με ό,τι τα κάνει ευτυχισμένα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ιστορία των σχέσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την Τουρκία είναι μακρά και πολυκύμαντη, καθώς χρονολογείται από το 1959. Από το 1963 που υπογράφηκε η Συμφωνία της Άγκυρας, θέτοντας σε εφαρμογή την Τελωνειακή Ένωση, διένυσαν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι το 1999, όταν η Σύνοδος Κορυφής του Ελσίνκι αποφάσισε να της αποδώσει καθεστώς υποψήφιας προς ένταξη χώρας. Η «χρυσή εποχή» των ευρωτουρκικών σχέσεων, από το 1999 έως το 2005, έτος έναρξης των διαπραγματεύσεων, αποτελεί ένα μικρό διάλειμμα σε αυτήν την διαδρομή, κατά το οποίο η προοπτική της ένταξης, υπήρξε σημαντικός μοχλός πολιτικών μεταρρυθμίσεων και εκδημοκρατισμού, στην κατεύθυνση της σύγκλισης με τα «κριτήρια της Κοπεγχάγης». Η επιβράδυνση της διαδικασίας αρχικά, η οπισθοδρόμηση και το «πάγωμα» στην συνέχεια, οφείλεται σε ένα πλέγμα ανασταλτικών παραγόντων. Η δραματική επιδείνωση του Κράτους Δικαίου και της προστασίας των θεμελιωδών ελευθεριών, ιδιαίτερα μετά την απόπειρα πραξικοπήματος του 2016, καθώς και η «ικανότητα απορρόφησης» της ΕΕ, προβάλλουν ως ανυπέρβλητα εμπόδια, υπό τις παρούσες συνθήκες, χωρίς ωστόσο να υποτιμούνται οι υπόλοιποι παράγοντες, που περιλαμβάνονται σε αυτό το πλέγμα, όπως το Κυπριακό Ζήτημα, οι προτιμήσεις των κρατών μελών, ο εκατέρωθεν σκεπτικισμός και η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας που αποκλίνει από αυτήν της ΕΕ.

Λέξεις κλειδιά: Ευρωπαϊκή Ένωση, Τουρκία, Πολιτική διεύρυνσης, Ανασταλτικοί παράγοντες, Κράτος Δικαίου, Θεμελιώδη δικαιώματα

ABSTRACT

The history of the Union's relations with Turkey is long and eventful, dating back to 1959. From the signing of the Ankara Agreement in 1963, setting up the Customs Union, a long period passed until 1999, when the Summit of Helsinki decided to grant it the status of a candidate country for accession. The "golden era" of Euro-Turkish relations, from 1999 to 2005, the year of the start of negotiations, is a small break in this path, during which the prospect of integration was an important driver of reform and democratization policies, in the direction of convergence. with the "Copenhagen criteria". The slowing down of the process at first, the regression and the "freezing" afterwards, is due to a network of inhibiting factors. The dramatic deterioration of the Rule of Law and the protection of fundamental freedoms, especially after the 2016 coup attempt, as well as the EU's "absorption capacity", present themselves as insurmountable obstacles, under the current circumstances, without however underestimating the remaining factors, which are included in this grid, such as the Cyprus Issue, the preferences of the member states and the foreign policy of Turkey that deviates from that of the EU.

Keywords: European Union, Turkey, Expansion Policy, Inhibitory factors, Rule of Law, Fundamental rights

Περιεχόμενα

1.Εισαγωγή.....	1
2. Ευρωπαϊκή Ένωση Και Πολιτική Διεύρυνσης.....	3
3. Από την Συμφωνία της Άγκυρας έως την ίδρυση της «Νέας Τουρκίας» - 1963 έως 2004	10
4. Ανασταλτικοί Παράγοντες Στην Ενταξιακή Πορεία Της Τουρκίας – 2005 έως σήμερα.....	22
4.1. Κυπριακό, Προτιμήσεις των Κρατών και Εκατέρωθεν Σκεπτικισμός.....	25
4.2. Κράτος Δικαίου, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις.....	32
4.3. Ικανότητα «Απορρόφησης»	37
5. Συμπεράσματα.....	42
6. Βιβλιογραφικές Αναφορές	46
Βιβλιογραφία	46

1.Εισαγωγή

Η σχέση μεταξύ Τουρκίας και Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει ιστορία σχεδόν έξι δεκαετιών. Ξεκινά το 1959, όταν η Άγκυρα υπέβαλε αίτηση σύνδεσης στις Κοινότητες, η οποία τέθηκε σε ισχύ το 1964. Το 1995 υπογράφηκε η Τελωνειακή Ένωση και το 1999 η Τουρκία έλαβε καθεστώς υποψήφιας χώρας, στην Σύνοδο Κορυφής του Ελσίνκι. Οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν το 2005. Ενώ μία σειρά από χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και η Μάλτα και η Κύπρος, έγιναν μέλη το 2004, στην περίπτωση της Τουρκίας η διαδικασία σταδιακά επιβραδύνθηκε και τελικά βρέθηκε σε αδιέξοδο, παίρνοντας συχνά τον χαρακτήρα μιας «συγκρουσιακής συνεργασίας» (Saatcioglu, et al., 2019).

Μεταξύ των διαφορετικών θεματικών διαστάσεων αυτής της σχέσης, οι βασικότεροι τομείς στους οποίους διαπιστώνεται οπισθοδρόμηση, βάσει των εκθέσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το χρονικό διάστημα από το 2014 και μετά, είναι αυτοί που άπτονται του κράτους δικαίου και των μεταρρυθμίσεων που αφορούν το θεσμικό πλαίσιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η οπισθοδρόμηση εξελίσσεται παράλληλα με την αύξηση της έντασης μεταξύ Τουρκίας και Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσον αφορά τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, όπου οι συγκρούσεις αυξήθηκαν σταδιακά παρά την επίμονη, αν και όλο και πιο δύσκολη συνεργασία (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021). Το φιλόδοξο πρόγραμμα δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων που ξεκίνησε η Τουρκία μετά το 2002, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί με τους κανόνες της ΕΕ δεν ολοκληρώθηκε. Μετά, ή με αφορμή, την απόπειρα πραξικοπήματος της 15^{ης} Ιουλίου 2016, η χώρα διολισθαίνει σε αντιδημοκρατική και αυταρχική διακυβέρνηση. Η στάση της έναντι της Ελλάδας και την Κύπρου, με την αμφισβήτηση των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων και τις συνεχείς εντάσεις, απομακρύνεται από την πολιτική καλής γειτονίας της ΕΕ. Το ποσοστό της ευθυγράμμισής της με την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) βαίνει διαρκώς μειούμενο και η εξωτερική της πολιτική στρέφεται σε επιβολή στρατιωτικής ισχύος αντί για τον διάλογο και την διπλωματία. Όλοι αυτοί οι παράγοντες λειτουργούν ανασταλτικά στην πορεία της προς την Ευρώπη.

Η σταδιακή αποστασιοποίηση της Τουρκίας από το κανονιστικό πλαίσιο της ΕΕ και τις αξίες που εκπροσωπεί, παρότι τυπικά εξακολουθεί να είναι υποψήφια προς ένταξη χώρα, δεν είναι ο μόνος ανασταλτικός παράγοντας για την ενταξιακή διαδικασία. Εξίσου βαρύνουσας σημασίας για την διαμόρφωση διαχρονικά της αρνητικής στάσης της πλειοψηφίας των κρατών μελών της ΕΕ, είναι οι ανησυχίες για τις θεσμικές και οικονομικές προκλήσεις, που θα προκύψουν από μία πιθανή προσχώρησή της, λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος της χώρας γεωγραφικά, οικονομικά και πληθυσμιακά, την πολιτισμική και θρησκευτική της ταυτότητα και τις έντονες πολιτικές αντιφάσεις στο εσωτερικό της. Οι ανησυχίες αυτές εντάθηκαν περισσότερο μετά τις απανωτές κρίσεις που αντιμετώπισε την τελευταία δεκαετία η ΕΕ.

Η γεωπολιτική θέση ωστόσο της Τουρκίας, καθώς και η βαρύνουσας σημασίας οικονομική διασύνδεσή της με την ΕΕ, την καθιστά σημαντικό στρατηγικό εταίρο και σε μεγάλο βαθμό υπαγορεύει την διατήρηση των σχέσεων, σε μια διαφανόμενη αναθεωρημένη βάση, όπως αποτυπώνεται στην «ευρεία θετική ατζέντα» που προτάθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για τις ευρωτουρκικές σχέσεις, στα συμπεράσματά του τον Οκτώβριο του 2020 (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2020) .

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει τους ανασταλτικούς παράγοντες της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας στην ΕΕ από το 2005 έως σήμερα. Με την προσέγγιση του θέματος υπό το πρίσμα τόσο των προβλημάτων της ενταξιακής πορείας της προς το «ευρωπαϊκό κεκτημένο», όσο και των παραγόντων που αφορούν τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ΕΕ, από την πιθανή προσχώρηση της Τουρκίας και τον σκεπτικισμό που δημιουργούν, θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί ότι οι αιτίες του αδιεξόδου βρίσκονται και στις δύο πλευρές.

Για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ακολουθήθηκε η μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας, με την μελέτη πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Καθώς το θέμα που πραγματεύεται ωστόσο, εμπεριέχει στοιχεία επίκαιρων εξελίξεων, βασίστηκε και σε επιστημονικές πηγές του διαδικτύου. Στο πλαίσιο αυτό, το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει συνοπτικά τις διαδικασίες ένταξης μιας υποψήφιας χώρας, όπως προβλέπονται από τις Συνθήκες, καθώς και την πολιτική διεύρυνσης που ακολουθήθηκε από την ΕΕ. Το δεύτερο κεφάλαιο, με βάση τα ιστορικά δεδομένα της χρονικής περιόδου 1959 – 2004, εξετάζει την επίδραση των πολυκύμαντων εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων της χώρας στις σχέσεις της με την ΕΕ, σε μια

προσπάθεια να κατανοηθούν οι ιδιαιτερότητες του τουρκικού πολιτικού συστήματος, που καθιστούν «δύσκολη» την σύγκλισή του με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η διερεύνηση και η αξιολόγηση των σημαντικότερων ανασταλτικών παραγόντων της ένταξης από το 2005 μέχρι σήμερα, υπό το πρίσμα των εξελίξεων τόσο στην Τουρκία όσο και στην ΕΕ.

2. Ευρωπαϊκή Ένωση Και Πολιτική Διεύρυνσης

Στην συντετριμμένη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο γηραιά ήπειρο, η ανάγκη για ειρήνη, ανασυγκρότηση και ασφάλεια, σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον κυρίως των ισχυρών κρατών, έχοντας επίγνωση της αποδυνάμωσής τους, να διατηρήσουν την ισχύ τους, έναντι των αναδυομένων Μεγάλων Δυνάμεων, ΗΠΑ και Σοβιετικής Ένωσης, δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την υλοποίηση της ιδέας της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ο διπολισμός που κυριάρχησε κατά την διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, είχε ως αποτέλεσμα τη διαίρεση της Ευρώπης στις σφαίρες επιρροής αυτών των Δυνάμεων και δημιούργησε τη σύμπραξη του «ελεύθερου» δυτικού κόσμου απέναντι στη «Σοβιετική απειλή». Οι ΗΠΑ με το σχέδιο Μάρσαλ (1947) (Στέλιος Ζαχαρίου , 2002) παρείχαν οικονομική βοήθεια στις χώρες της Ευρώπης, προκειμένου, αφενός να ενισχύσουν τις κατεστραμμένες αγορές και αφετέρου να αντιμετωπιστεί η «κομμουνιστική απειλή», τόσο στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κρατών όσο και ως εξωτερικός κίνδυνος, με την ίδρυση του NATO (1949).

Η ενοποιητική διαδικασία ξεκίνησε με την δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ), που τέθηκε σε ισχύ με την Συνθήκη των Παρισίων το 1952. Με την συνδιαχείριση των ενεργειακών πόρων τα πρώην εμπόλεμα κράτη¹ είχαν ως στόχο αφενός να επιταχύνουν την οικονομική τους ανασυγκρότηση, αφετέρου να δημιουργήσουν συνθήκες συλλογικής ασφάλειας και αποτροπής ενός νέου καταστροφικού πολέμου στο μέλλον. Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) ιδρύθηκε το 1958, ως υπερεθνικός οργανισμός με στόχο μια κοινή αγορά, στην οποία θα διακινούνται ελεύθερα εμπορεύματα, πρόσωπα, υπηρεσίες και κεφάλαια. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (ΕΥΡΑΤΟΜ) που δημιουργήθηκε με την

---

¹ Βέλγιο, Δυτική Γερμανία, Γαλλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία και Ιταλία.

Συνθήκη της Ρώμης το 1958, είχε ως στόχο τον από κοινού έλεγχο της παραγωγής και διαχείρισης της ατομικής ενέργειας. Οι τρεις Ευρωπαϊκές Κοινότητες αποτέλεσαν το θεμέλιο της σημερινής ΕΕ (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2022).

Το μοντέλο της ευρωπαϊκής ενοποίησης που προκρίθηκε, στηρίχθηκε στον συνδυασμό νεολειτουργικών και ομοσπονδιακών απόψεων και στην «βήμα προς βήμα» προσέγγιση (Μπότσιου, 2007), καθώς τα εγχειρήματα της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (ΕΑΚ) και της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Κοινότητας (ΕΠΚ), που κινούνταν στην κατεύθυνση της «συνολικής ολοκλήρωσης», ναυάγησαν. Σε αυτό το πλαίσιο η ίδρυση της ΕΟΚ, ακολουθώντας το σχέδιο Schuman (Επίσημος Ιστότοπος ΕΕ) για σταδιακή ενοποίηση, είχε αρχικά ως στόχο την ολοκλήρωση της αγοράς στην Ευρώπη και στην συνέχεια τη ρύθμιση του διεθνούς εμπορίου. Ο στόχος αυτός ευθυγραμμιζόταν με τα σχέδια των ΗΠΑ για την προώθηση των οικονομικών ανταλλαγών μεταξύ των χωρών του δυτικού κόσμου (Bakardijeva, et al., 2020).

Την Τελωνειακή Ένωση που δημιουργήθηκε μεταξύ των έξι ιδρυτικών χωρών² της ΕΟΚ, ακολούθησε η διαμόρφωση κοινής εξωτερικής εμπορικής πολιτικής. Μέσα από την διαδικασία ολοκλήρωσης αναδείχθηκαν τα υπερεθνικά όργανα διακυβέρνησης, τα οποία αντλούσαν την νομιμοποίηση της εξουσίας και των αρμοδιοτήτων τους από τις Συνθήκες, καθώς και από την βούληση των κρατών μελών να εκχωρήσουν μέρος της εθνικής τους κυριαρχίας στην Ένωση.

Η διαδικασία ωστόσο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, εκτός από τον οικονομικό σκοπό της, στόχευε και στην διαφύλαξη της φιλελεύθερης δημοκρατίας, την αποτροπή της αναβίωσης του φασισμού σε χώρες όπως η Γερμανία και στην αντιμετώπιση της σοβιετικής επιρροής στην Ευρώπη (Μπότσιου, 2007, p. 59). Στο πλαίσιο αυτό, τα ιδρυτικά μέλη προέβλεψαν την προοπτική διεύρυνσης της Κοινότητας με το άρθρο 237 της Συνθήκης της Ρώμης, δίνοντας την δυνατότητα σε κάθε ευρωπαϊκό κράτος να αιτηθεί την προσχώρησή του στην Κοινότητα. Η πρόβλεψη αυτή συμπεριλήφθηκε έκτοτε σε όλες τις συνθήκες που ακολούθησαν (Axel Sotiris Walldén, 2017).

Η πολιτική διεύρυνσης βρέθηκε ψηλά στην ευρωπαϊκή ατζέντα από συστάσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Αποτελεί βασικό μέσο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής της Ένωσης, καθώς και της προώθησης των οικονομικών και γεωπολιτικών

---

² Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Γαλλία, Ιταλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Κάτω Χώρες

συμφερόντων της. Με την διαδικασία της διεύρυνσης η ΕΕ επιδιώκει τη διαμόρφωση μεγάλων τμημάτων της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής των υποψηφίων κρατών, παρακάμπτοντας την αρχή της μη ανάμειξης στις εσωτερικές υποθέσεις των άλλων (Sjursen, 1998) .

Η διαδικασία της διεύρυνσης βασίζεται στο νομικό πλαίσιο για τον καθορισμό και τη διασφάλιση των ενταξιακών διαδικασιών, ώστε να προκύψουν οφέλη τόσο για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και για τις χώρες που προσχωρούν στην Ένωση. Το πλαίσιο αυτό ορίζεται από τα άρθρα 49 και 2 της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΕΕ - Συνθήκη της Λισαβόνας) (Επίσημος ιστότοπος της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Σύμφωνα με το άρθρο 49 κάθε ευρωπαϊκό κράτος που σέβεται και προωθεί τις αξίες που προβλέπονται από το άρθρο 2, μπορεί να υποβάλει αίτηση ένταξης στην ΕΕ. Οι αξίες που περιγράφονται στο άρθρο 2 είναι «ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τα δικαιώματα των μειονοτήτων, ο πλουραλισμός και η ανεκτικότητα». Επιπλέον οι υποψήφιες χώρες θα πρέπει να αποδείξουν ότι, με την ένταξή τους, θα είναι σε θέση να ασκήσουν σωστά και ολοκληρωμένα τον ρόλο τους ως μέλη της Ένωσης, καθώς προκύπτει από τα κείμενα των ιδρυτικών άρθρων.

Επιπροσθέτως, προϋπόθεση για την υιοθέτηση της ενταξιακής διαδικασίας είναι να πληρούνται τα «Κριτήρια της Κοπεγχάγης» (Ευρωπαϊκή επιτροπή, 2022), για τις χώρες που επιθυμούν να ενταχθούν στην ΕΕ, τα οποία καθιερώθηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στην Κοπεγχάγη το 1993, ενισχύθηκαν δε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Μαδρίτης το 1995 και μπορούν να συνοψισθούν στα ακόλουθα:

- Πολιτικά κριτήρια: σταθεροί θεσμοί εγγυητές της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του σεβασμού και της προστασίας των μειονοτήτων.
- Οικονομικά κριτήρια: λειτουργική οικονομία της αγοράς, ικανότητα αντιμετώπισης των ανταγωνιστικών πιέσεων και των δυνάμεων της αγοράς στα πλαίσια της ΕΕ.
- Κριτήριο της υιοθέτησης του ευρωπαϊκού κεκτημένου (acquis Communautaire), το οποίο αποτελείται από τριάντα πέντε κεφάλαια: ικανότητα τήρησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από την ιδιότητα του μέλους, καθώς

και αποτελεσματικής εφαρμογής των κοινών κανόνων που αποτελούν το σύνολο του δικαίου της Ένωσης.

Ένας επιπλέον όρος τέθηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης, με στόχο την προστασία της ΕΕ από την θεσμική υπερέκταση. Αφορά την ικανότητα της ΕΕ να απορροφά νέα μέλη, με παράλληλη διατήρηση της δυναμικής της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, προς το συμφέρον τόσο της Ένωσης όσο και των υποψηφίων χωρών (Karakas, 2013).

Με τα κριτήρια της Κοπεγχάγης η ΕΕ απαιτεί την εφαρμογή των κανόνων του πολιτικού φιλελευθερισμού στις χώρες, που φιλοδοξούν να γίνουν μέλη της (Γρηγοριάδης, 2011, p. 29). Αυτό προϋποθέτει μια διαδικασία μετασχηματισμού των εγχώριων δομών, στην κατεύθυνση της ευθυγράμμισης με τα κανονιστικά πρότυπα της ΕΕ, για την οποία έχει επικρατήσει ο όρος «εξευρωπαϊσμός». Επιτυγχάνεται δε με την άσκηση πιέσεων προσαρμογής (adaptational pressures), «η ένταση των οποίων είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την συμβατότητα των προϋπαρχουσών εσωτερικών συνθηκών» (Γρηγοριάδης, 2011, p. 32). Τα κριτήρια της Κοπεγχάγης λειτουργούν καταλυτικά στις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις σε όλους τους τομείς πολιτικής, των υποψηφίων κρατών. Για την συμμόρφωση των υποψηφίων χωρών με τους κανόνες της ΕΕ ακολουθείται η διαπραγματευτική στρατηγική της «ενίσχυσης μέσω ανταμοιβής», στα πλαίσια της εφαρμογής της αρχής της «αιρεσιμότητας» (Diez & Alpan, 2014). Η αιρεσιμότητα μπορεί να οριστεί ως μια στρατηγική, βάσει της οποίας η χορήγηση ή η μη χορήγηση μιας ανταμοιβής, εξαρτάται από την εκπλήρωση, εκ μέρους της υποψήφιας προς ένταξη χώρας, των συμφωνημένων δεσμεύσεων. Υπό αυτήν την έννοια η αιρεσιμότητα διακρίνεται σε θετική και αρνητική. Η θετική αιρεσιμότητα βασίζεται στον υπολογισμό κόστους – οφέλους, που αποτελεί μοχλό για εσωτερικές αλλαγές, με κίνητρο το οικονομικό και κοινωνικό όφελος, που προσφέρει η ΕΕ, όπως η οικονομική και τεχνική βοήθεια, η πρόσβαση στις αγορές, καθώς και η αποδοχή υποψηφιότητας για προσχώρηση. Στον αντίποδα, η αρνητική αιρεσιμότητα, με την στέρηση της ανταμοιβής, αποτελεί μορφή «τιμωρίας», για τη μη επίτευξη των στόχων, που έχουν τεθεί, είτε ως προαπαιτούμενοι είτε κατά την διάρκεια της υλοποίησης των συμφωνιών (Noutcheva, et al., 2004).

Η διαδικασία της ένταξης αυστηροποιήθηκε, από το 2004, με την εφαρμογή νέων και εξειδικευμένων (εξατομικευμένων) κριτηρίων για την κάθε υποψήφια χώρα, καθώς και

με την εφαρμογή των κριτηρίων αναφοράς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021) για το άνοιγμα και το κλείσιμο του εκάστοτε κεφαλαίου που είναι υπό διαπραγματεύση. Σε αυτές τις αλλαγές αντανακλάται η «διευρυνσιακή κόπωση», που επήλθε μετά από επτά διευρύνσεις, καθώς και η προτεραιότητα που δόθηκε στην διαδικασία πολιτικής εμβάθυνσης με την Συνταγματική Συνθήκη. (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2005)

Με την Συνθήκη της Λισαβόνας το 2007 εισήχθη η «Νέα Προσέγγιση», βάσει της οποίας ανοίγονται σε πρώιμο στάδιο τα Κεφάλαια 23 και 24, που αφορούν την Δικαιοσύνη και τα Θεμελιώδη δικαιώματα το πρώτο και την Δικαιοσύνη, την Ελευθερία και την Ασφάλεια το δεύτερο, καθιστώντας τα βαρύνουσας σημασίας στις διαπραγματεύσεις.

Η διαδικασία της προσχώρησης μιας χώρας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012) προϋποθέτει ομόφωνη έγκριση των κρατών μελών της ΕΕ, σε όλα τα στάδιά της. Η ενδιαφερόμενη για ένταξη χώρα, εφόσον πληροί τα κριτήρια του άρθρου 2 της ΣΕΕ, κατά την σύμφωνη γνώμη όλων των κρατών μελών, (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2022) υποβάλλει αίτημα στο Συμβούλιο, το οποίο με την σειρά του ενημερώνει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα εθνικά κοινοβούλια. Εφόσον η Επιτροπή διατυπώσει ευνοϊκή γνώμη και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποφασίσει θετικά, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αναγνωρίζει με ομοφωνία το καθεστώς υποψηφιότητας της αιτηθείσας χώρας και κηρύσσεται η έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων.

Μετά την έναρξη των διαπραγματεύσεων η Επιτροπή δρομολογεί την «αναλυτική εξέταση» του κάθε κεφαλαίου, με στόχο την αξιολόγηση της ετοιμότητας της υποψήφιας χώρας και ενημερώνει τα κράτη μέλη στα πλαίσια του Συμβουλίου για την πρόοδο που επιτυγχάνεται σε κάθε κεφάλαιο. Στη συνέχεια υποβάλλεται από την χώρα η διαπραγματευτική της θέση και το Συμβούλιο αντιστοίχως, αφού υιοθετήσει κοινή θέση, κηρύσσει την έναρξη των συνομιλιών. Έργο της Επιτροπής είναι η ενημέρωση του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με τακτικές εκθέσεις, σε όλη την πορεία των διαπραγματεύσεων, για την πρόοδο που σημειώνεται στην εφαρμογή του κεκτημένου.

Ο τελικός στόχος των ενταξιακών διαπραγματεύσεων είναι η προετοιμασία και η σύνταξη της συμφωνίας προσχώρησης, η οποία πρέπει να λάβει την ομόφωνη έγκριση της Επιτροπής, του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Η Συμφωνία υπογράφεται από την υποψήφια χώρα και από όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ μέσω των

αντιπροσώπων τους. Το τελευταίο στάδιο είναι η επικύρωσή της από όλα τα κράτη μέλη, όπως προβλέπεται από τις συνταγματικές επιταγές κάθε χώρας.

Η επιτυχής ολοκλήρωση των παραπάνω σταδίων καθιστά την υποψήφια χώρα προσχωρούσα και η ακριβής ημερομηνία, που αποκτά την ιδιότητα του κράτους μέλους της ΕΕ, ορίζεται από την Συνθήκη προσχώρησης. Στο διάστημα που μεσολαβεί, η χώρα αποκτά δικαίωμα λόγου στα όργανα της ΕΕ ως ενεργός παρατηρητής, χωρίς ωστόσο δικαίωμα ψήφου (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2022).

Στα πλαίσια της βοήθειας που παρέχεται στις υποψήφιες χώρες για την υλοποίηση των απαιτούμενων μεταρρυθμίσεων στους τομείς της δημόσιας διοίκησης, της περιφερειακής συνεργασίας, της ενίσχυσης των δημοκρατικών θεσμών, της βιώσιμης ανάπτυξης και άλλων τομέων πολιτικής, λειτουργεί ο Μηχανισμός Προενταξιακής Βοήθειας, παρέχοντας χρηματοδότηση και τεχνογνωσία.

Η πρώτη διεύρυνση της ΕΕ πραγματοποιήθηκε το 1973 με την προσχώρηση της Δανίας, της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου. Ακολούθησε η ένταξη των χωρών της Νότιας Ευρώπης, με την Ελλάδα να προσχωρεί το 1981 και την Πορτογαλία και την Ισπανία το 1986. Η απόφαση των τριών κρατών να αποκτήσουν την ιδιότητα του κράτους μέλους της ΕΚ, είχε ως στόχο την εδραίωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, μετά την πτώση των δικτατορικών καθεστώτων καθώς και τον κοινωνικοοικονομικό τους εκσυγχρονισμό (Engelbrekt, et al., 2019). Παράλληλα εξυπηρετούσε τον στόχο της ενίσχυσης της Δύσης στον ανταγωνισμό της με το σοβιετικό μπλοκ στα Βαλκάνια (Axel Sotiris Walldén, 2017, p. 3) . Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, την διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, δημιουργείται η Ευρωπαϊκή Ένωση το 1993 με την Συνθήκη του Μάαστριχτ. Το ιστορικό αυτό γεγονός δημιούργησε τις συνθήκες προσχώρησης για την Σουηδία, Αυστρία και Φινλανδία το 1995, οι οποίες κατά την διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου είχαν επιλέξει να διατηρήσουν την ουδετερότητά τους και προώθησε περαιτέρω τον στόχο της ενσωμάτωσής τους στη Δύση. Η «μεγάλη έκρηξη» της ανατολικής διεύρυνσης πραγματοποιήθηκε με την ένταξη των δέκα πρώην κομμουνιστικών χωρών³, καθώς και της Μάλτας και της Κύπρου το 2004 και 2007, εδραιώνοντας την επικράτηση της Δύσης, με την παράλληλη διεύρυνση του ΝΑΤΟ

---

³ Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Σλοβακία, Σλοβενία και Τσεχία το 2004 και Βουλγαρία και Ρουμανία το 2007.

(NATO, 2020) . Είχε προηγηθεί η Συνθήκη της Νίκαιας (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2003) στις 26 Φεβρουαρίου του 2001, με τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις στη δομή της ΕΕ, προκειμένου να ανταποκριθεί σε αυτήν την διεύρυνση. Η τελευταία χώρα που εντάχθηκε στην ΕΕ ήταν η Κροατία το 2013. Μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου (Brexit) το 2020 (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2022), η Ευρωπαϊκή Ένωση αριθμεί 27 κράτη μέλη. Η ΕΕ έχει επίσης αναλάβει δεσμεύσεις για περαιτέρω διεύρυνση έναντι των χωρών των Δυτικών Βαλκανίων και της Τουρκίας. Επίσημως καθεστώς υποψήφιας χώρας έχουν λάβει η Τουρκία, η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Αλβανία. Δυνάμει υποψήφιες χώρες είναι η Βοσνία Ερζεγοβίνη και το Κοσσυφοπέδιο.

Για πολλές δεκαετίες η ΕΕ, αποτελώντας μία οντότητα, πρωτοφανή για τα ιστορικά δεδομένα, δημιούργησε συνθήκες ειρήνης, ευημερίας και ασφάλειας στο εσωτερικό της και ισχυρή εξωτερική επιρροή με την «ήπια δύναμη» που ανέπτυξε. Οι διαδοχικές διευρύνσεις, αποτέλεσμα της θελκτικής της δύναμης, επέφεραν σημαντικές θεσμικές αλλαγές και συνδυάστηκαν με βήματα περαιτέρω εμβάθυνσης, όπως η καθιέρωση κοινής εμπορικής πολιτικής με την πρώτη διεύρυνση, η υιοθέτηση πολιτικών συνοχής με την δεύτερη, η ΚΕΠΠΑ με την τρίτη και η θέσπιση των κριτηρίων της Κοπεγχάγης με την ανατολική διεύρυνση (Axel Sotiris Walldén, 2017, p. 4).

Ο προβληματισμός όσον αφορά την περαιτέρω διεύρυνση προς Ανατολάς, αποτυπώθηκε στα επιπλέον κριτήρια που τέθηκαν, ιδιαίτερα για τις χώρες των Δυτικών Βαλκανίων, προκειμένου να δημιουργηθούν συνθήκες ειρήνης και σταθερότητας ανάμεσα στις πρώην αντιμαχόμενες πλευρές. Πέραν της εκπλήρωσης των κριτηρίων της Κοπεγχάγης, οι υποψήφιες χώρες κλήθηκαν να οικοδομήσουν σχέσεις καλής γειτονίας με τα υπόλοιπα κράτη της περιοχής. Επιπλέον ως προαπαιτούμενο τέθηκε η συνεργασία τους με το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για τα διαπραχθέντα εγκλήματα κατά τον εμφύλιο πόλεμο στην Γιουγκοσλαβία. Τόσο για τα Δυτικά Βαλκάνια όσο και για την Τουρκία, η διαπραγμάτευση πραγματοποιείται με ανοιχτό ορίζοντα, χωρίς δηλαδή τελικό χρονοδιάγραμμα, γεγονός που θέτει εν αμφιβόλω την βούληση της ΕΕ να προχωρήσει σε ουσιαστικά βήματα στην κατεύθυνση της διεύρυνσης (Μπούρης, Δημήτρης; Τζιφάκης, Νικόλαος, 2016)

Ειδικότερα όσον αφορά την Τουρκία, ήδη από την πρώτη αίτηση ένταξής της το 1987, ανέκυψε το θεμελιώδες ερώτημα, αν μπορεί να χαρακτηριστεί ευρωπαϊκό κράτος, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 49 της Συνθήκης της Λισαβόνας «κάθε ευρωπαϊκό κράτος

μπορεί να υποβάλλει αίτηση για να γίνει μέλος της Ένωσης». Πολλοί εμπειρογνώμονες εξέφρασαν την άποψη, ότι ένα κράτος μπορεί να γίνει δεκτό ως μέλος, έστω και αν το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών του βρίσκεται εκτός Ευρώπης, με την προϋπόθεση ότι πληροί τα λοιπά κριτήρια σύμφωνα με το εν λόγω άρθρο 49 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995). Το Συμβούλιο της Ευρώπης (ΣτΕ) το 1992 κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλες οι χώρες των Δυτικών Βαλκανίων, καθώς και οι Ρωσία, Ουκρανία, Αρμενία, Μολδαβία, Αζερμπαϊτζάν και Γεωργία, μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην Ευρώπη, υπό το πρίσμα των κοινών ιστορικών και πολιτιστικών καταβολών. Εν δυνάμει και τα 47 μέλη του ΣτΕ μπορούν να είναι υποψήφια προς ένταξη. Η Τουρκία ικανοποίησε τις σχετικές δικαστικές απαιτήσεις για τον χαρακτηρισμό της ως ευρωπαϊκού κράτους, δεδομένου ότι έγινε δεκτή το 1949 στο ΣτΕ και υπέγραψε τον Ευρωπαϊκό Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1952 (Karakas, 2013, p. 1059). Το πρώτο βήμα για την σύνδεση της Τουρκίας με την Ένωση έγινε το 1963 με την Συμφωνία Σύνδεσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995), το οποίο έκτοτε, παρά την μεγάλη διαδρομή των σχέσεων ΕΕ – Τουρκίας, παραμένει μετέωρο.

3. Από την Συμφωνία της Άγκυρας έως την ίδρυση της «Νέας Τουρκίας» - 1963 έως 2004

Οι σχέσεις ΕΕ με την Τουρκία έχουν την απαρχή τους στις 3 Ιουλίου 1959, όταν η Τουρκία υπέβαλε αίτηση για ένταξη στην ΕΟΚ. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1963, υπογράφηκε η Συμφωνία της Άγκυρας, η οποία τέθηκε σε ισχύ την 1 Σεπτεμβρίου 1964. Ο φιλοδυτικός προσανατολισμός ωστόσο της Τουρκίας ανάγεται τόσο στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Ozel, 2008), όσο και στην μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου περίοδο, που σήμανε την διάλυσή της. Ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, ο οποίος υπήρξε ιδρυτής και πρώτος Πρόεδρος της Δημοκρατίας της Τουρκίας, προσπάθησε να δημιουργήσει ένα εθνικό κράτος, «με κοσμικό χαρακτήρα, βασισμένο στα πρότυπα των δυτικών κρατών» (Μούδουρος, 2012). Ο Ατατούρκ θεώρησε ότι η ανάπτυξη της χώρας του, πολιτική και οικονομική, θα έρθει μόνο από την Ευρώπη (Γρηγοριάδης, 2011, p. 28). Η Τουρκία ήταν ένα από τα ιδρυτικά μέλη των Ηνωμένων Εθνών από το 1945 και το 1949 έγινε μέλος του Συμβουλίου της

Ευρώπης. Το 1952 έγινε μέλος του NATO, το 1961 του ΟΟΣΑ και το 1973 του ΟΑΣΕ⁴ (Υπουργείο Εξωτερικών, 2015) . Το 1959 υπέβαλε αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ, λίγες εβδομάδες μετά την αντίστοιχη ελληνική αίτηση. Η απόφαση της Κοινότητας και για τις δύο χώρες ήταν να εξεταστεί η δυνατότητα συμφωνίας σύνδεσης, αντί της πλήρους ένταξης (Ozel, 2008, p. 52) . Η Ελλάδα συνδέθηκε ως μέλος με την Κοινότητα τον Ιούλιο του 1961 και η Τουρκία τον Σεπτέμβριο του 1963.

Η Συμφωνία της Άγκυρας είχε στόχο κατά το άρθρο 2 την προώθηση της ενίσχυσης των εμπορικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο μερών, εξασφαλίζοντας την ταχεία ανάπτυξη της τουρκικής οικονομίας, την βελτίωση του επιπέδου της απασχόλησης, καθώς και τις συνθήκες διαβίωσης του τουρκικού λαού. Το άρθρο 28 προέβλεπε την προοπτική προσχώρησης της Τουρκίας στην Κοινότητα, εφόσον η πορεία της εφαρμογής της Συμφωνίας, δικαιολογούσε την πρόβλεψη, ότι η Τουρκία θα αποδεχθεί πλήρως τις υποχρεώσεις, που απορρέουν από την Ιδρυτική Συνθήκη της Κοινότητας. Η προοπτική ένταξης τοποθετούνταν κατ' αυτόν τον τρόπο σε ένα αόριστο μέλλον, η στρατηγική σημασία της Τουρκίας κατά την διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου ωστόσο, είχε κάμψει τις επιφυλάξεις της Κοινότητας, με κύριο εκφραστή τους την Γαλλία, για το κατά πόσον είναι ευρωπαϊκό κράτος (Verney, 2009).

Η Τελωνειακή Ένωση (CU) της Τουρκίας με την Κοινότητα, βάσει της Συμφωνίας της Άγκυρας, προβλεπόταν να ολοκληρωθεί σε τρία στάδια. Το πρώτο στάδιο της προετοιμασίας, στόχευε στη μείωση των οικονομικών διαφορών ανάμεσα στα μέρη, με την Κοινότητα να προσφέρει οικονομική βοήθεια και εμπορικές συνθήκες με προνομιακό χαρακτήρα. Κατά το δεύτερο μεταβατικό στάδιο οι δύο πλευρές δεσμεύονταν για την κατάργηση των δασμών και την άρση των εμποδίων στις εμπορικές τους συναλλαγές. Το τρίτο και τελικό στάδιο προέβλεπε την εξέταση της δυνατότητας ένταξης της Τουρκίας στην Κοινότητα (Ilgaz & Toygür, 2011).

---

⁴ <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stous-diethneis-organismous/oase.html>

«Η συγκρότηση του ΟΑΣΕ το 1995 υπήρξε το αποτέλεσμα πολυετών διεργασιών. Απαρχή τους ήταν η διαδικασία ύφεσης της δεκαετίας του 1970 στις σχέσεις μεταξύ του NATO και του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η οποία οδήγησε το 1975 στην υπογραφή της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι και τη δημιουργία της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη (ΔΑΣΕ). Το νέο κλίμα που επικράτησε στις διεθνείς σχέσεις, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης και η δημιουργία των νέων ανεξαρτήτων κρατών από τη διάλυση της τότε Σοβιετικής Ένωσης, οδήγησαν στη μετατροπή της «Διάσκεψης» σε «Οργανισμό» (πλέον Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη-ΟΑΣΕ).»

Οι προϋποθέσεις για το δεύτερο, μεταβατικό στάδιο ορίστηκαν από το Πρόσθετο Πρωτόκολλο, που υπογράφηκε την 1 Ιανουαρίου 1973, το οποίο έθετε τους κανόνες για την υλοποίηση των δεσμεύσεων, που αφορούσαν την Τελωνειακή Ένωση, με την κατάργηση των δασμολογικών και ποσοτικών φραγμών στις εισαγωγές από αμφότερες τις πλευρές. Επιπλέον προέβλεπε τα χρονοδιαγράμματα για την εναρμόνιση της τουρκικής νομοθεσίας με αυτήν της Κοινότητας στα οικονομικά θέματα, καθώς και την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, με χρονικό ορίζοντα είκοσι δύο ετών (Τσάκωνας & Μανής, 2020).

Το Πρωτόκολλο επικυρώθηκε από το τουρκικό κοινοβούλιο τον Ιούλιο του 1971. Της επικύρωσης είχε προηγηθεί, τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου, το δεύτερο πραξικόπημα (Μούδουρος, 2012, p. 111)⁵ στην σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας, το οποίο ανέτρεψε την κυβέρνηση Ντεμιρέλ⁶ και υπήρξε η απαρχή μιας σειράς γεγονότων που είχαν ως αποτέλεσμα μια μεγάλη περίοδο αστάθειας στις ευρωτουρκικές σχέσεις. Στις 20 Ιουλίου 1974 η Τουρκία εισέβαλε στην Κύπρο, παραβιάζοντας την Συνθήκη Εγγυήσεως της Κυπριακής Δημοκρατίας, και έκτοτε το Κυπριακό ζήτημα παραμένει άλυτο, αποτελώντας ίσως έναν από τους σημαντικότερους ανασταλτικούς παράγοντες στην ενταξιακή πορεία της Τουρκίας. Στο εσωτερικό της την ίδια περίοδο, αναδείχθηκαν νέες πολιτικές δυνάμεις, οι ισλαμιστές του Ερμπακάν (Μούδουρος, 2012, p. 136)⁷, με σαφή τοποθέτηση εναντίον της ένταξης της χώρας στην Κοινότητα. Οι επιχειρηματικές ελίτ διατηρούσαν αρνητική στάση απέναντι στην προσέγγιση της ΕΚ, που ήταν προσανατολισμένη στην φιλελευθεροποίηση της αγοράς (Ozel, 2008, p. 53).

---

⁵ Το πρώτο πραξικόπημα έγινε στις 27 Μαΐου 1960. «Ο στρατός κατέλαβε την εξουσία θέτοντας τις βάσεις για διοίκηση της χώρας από την Επιτροπή Εθνικής Ενότητας. Η στρατιωτική χούντα παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον Οκτώβριο του 1961, οπότε διενεργήθηκαν γενικές εκλογές, (Μούδουρος, 2012, p. 111)

⁶ Το Κόμμα Δικαιοσύνης, με φιλοδυτικό και φιλονατοϊκό προσανατολισμό, υπό τον Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ, αναδείχθηκε ο νικητής των εκλογών του 1969, σχηματίζοντας μονοκομματική κυβέρνηση. Τον Μάρτιο του 1971, εξαναγκάστηκε από τον στρατό σε παραίτηση. Μετά την επιστροφή στην εκλογική διαδικασία, κανένα κόμμα δεν κέρδισε πλειοψηφία στις εκλογές του 1973 και 1977. (Hale, 2016, p. 187)

⁷ Ο Νετσεμντίν Ερμπακάν, ο κύριος εκπρόσωπος του πολιτικού Ισλάμ της εποχής, ίδρυσε το 1973 το Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας (Millî Selâmet Partisi), το οποίο εισήλθε στη Βουλή το ίδιο έτος, με ποσοστό 11,8%. Στις 26 Ιανουαρίου 1970 είχε ιδρύσει το Κόμμα Εθνικής Τάξης, (Millî Nizam Partisi), το οποίο τέθηκε εκτός νόμου μετά το πραξικόπημα του 1971, επειδή κρίθηκε ότι είχε στόχο την ανατροπή του κοσμικού καθεστώτος και την επιβολή του ισλαμικού νόμου, (Μούδουρος, 2012, p. 136)

Η κυβέρνηση Ετζεβίτ⁸, που ανέλαβε την εξουσία το 1978, έθεσε σε αναστολή το Πρόσθετο Πρωτόκολλο, υπό το βάρος των αυξανόμενων πολιτικών και οικονομικών προβλημάτων, που αντιμετώπιζε η χώρα. Τον Οκτώβριο του 1979 ο Σουλεϊμάν Ντεμιρέλ επανήλθε στην εξουσία, η βούλησή του ωστόσο για ενέργειες που θα οδηγούσαν σε πρόοδο τις σχέσεις της Τουρκίας με την Κοινότητα, διακόπηκε λόγω του τρίτου στρατιωτικού πραξικοπήματος, που έλαβε χώρα την 12 Σεπτεμβρίου του 1980 (Hale, 2016) . Οι αρχηγοί των επιτελείων των ενόπλων δυνάμεων, με επικεφαλής τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας Κενάν Εβρέν, ανέτρεψαν την κυβέρνηση Ντεμιρέλ. Μέχρι τον τερματισμό του τον Νοέμβριο του 1983, ανεστάλησαν όλες οι πολιτικές δραστηριότητες και με το Σύνταγμα του 1982, επιβλήθηκαν περισσότεροι, από τους ήδη υπάρχοντες, περιορισμοί των βασικών ελευθεριών (Γρηγοριάδης, 2011, p. 85) . Οι διπλωματικές σχέσεις της Τουρκίας με την Κοινότητα διεκόπησαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1986.

Στις γενικές εκλογές που διενεργήθηκαν τον Νοέμβριο του 1983, επικράτησε ο κεντροδεξιός Τουργκούτ Οζάλ, με το Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας (Anavatan Partisi), ο οποίος με την νίκη του και στις εκλογές του 1987, δημιούργησε μια περίοδο σταθερότητας. Οι μεταρρυθμίσεις του Οζάλ, στην κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, και της στροφής προς ένα εξαγωγικό μοντέλο (Γρηγοριάδης, 2011, p. 85), οδήγησαν σε ανάκαμψη την τουρκική οικονομία και βοήθησαν στην μετέπειτα οικονομική εναρμόνιση με την Κοινότητα. Ο Οζάλ εμπνεόταν από το όραμα της «ισλαμικής αναγέννησης» (Μούδουρος, 2012, p. 148), που θα συνδύαζε την θρησκευτική ανοχή με την ανάπτυξη. Μετά το 1983 άρθηκαν οι εμπορικοί περιορισμοί και στις 14 Απριλίου του 1987 υποβλήθηκε από την κυβέρνηση Οζάλ αίτηση για πλήρη ένταξη.

Χρειάστηκαν δύομιση χρόνια για να εκδοθεί η γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής την 18 Οκτωβρίου 1989, η οποία ήταν αρνητική, και το σκεπτικό της περιλάμβανε δύο σκέλη. Το πρώτο σκέλος αφορούσε τις μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ της οικονομικής κατάστασης των δύο μερών. Το δεύτερο αφορούσε το πολιτικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονταν οι σχέσεις με την Ελλάδα, το Κυπριακό ζήτημα, το

---

⁸ Ο Μουσταφά Μπιουλέντ Ετζεβίτ, ηγέτης του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος, σχημάτισε κυβέρνηση με το φιλοϊσλαμιστικό Κόμμα Εθνικής Σωτηρίας, που έμεινε στην εξουσία από τον Ιανουάριο έως τον Νοέμβριο 1974, περίοδο κατά την οποία έγινε η εισβολή στην Κύπρο, με την επιχείρηση «Αττίλας». Επέστρεψε στην κυβέρνηση το 1978, η κυβέρνησή του ωστόσο κατέρρευσε τον Οκτώβριο του 1979, ανοίγοντας στον δρόμο στον Ντεμιρέλ.

καθεστώς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των μειονοτήτων, κυρίως των Κούρδων και των Αλεβιτών (Hale, 2016, p. 227). Η Επιτροπή κατέληγε στην πρόταση να δοθεί βάρος στην Τελωνειακή Ένωση, και στην υλοποίηση του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Οι συνομιλίες, που άρχισαν το 1994, κατέληξαν στην απόφαση 1/1995, που υπογράφηκε στις 6 Μαρτίου 1995 περί ολοκλήρωσης της Τελωνειακής Ένωσης (İlgaz & Toygür, 2011, p. 4), δίνοντας μια νέα διάσταση στις σχέσεις ΕΕ Τουρκίας.

Τον Μάρτιο του 1995, με απόφαση του Συμβουλίου Υπουργών της ΕΕ, εγκρίθηκε η έναρξη ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Κύπρο, η αίτηση της οποίας είχε υποβληθεί το 1990. Παρά τις ενστάσεις της Τουρκίας, το 1993 εκδόθηκε θετική γνωμοδότηση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με την επισήμανση της ανάγκης επίλυσης του Κυπριακού. Σε αυτήν την εξέλιξη βοήθησαν οι πιέσεις της ελληνικής πλευράς, με την άρνησή της να συναινέσει σε από κοινού θέση για την σύγκλιση του Συμβουλίου Σύνδεσης ΕΕ Τουρκίας.

Στις 12 και 13 Σεπτεμβρίου 1997 πραγματοποιήθηκε η Σύνοδος Κορυφής του Λουξεμβούργου. Στην ατζέντα της περιλαμβάνονταν θέματα Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και διεύρυνσης. Η προσέγγιση της Συνόδου βρισκόταν σε συμφωνία με την έκθεση της Επιτροπής με τίτλο «Ατζέντα 2000», η οποία απέκλειε την Τουρκία από την επικείμενη διαδικασία διεύρυνσης προς τις πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, επαναλαμβάνοντας τα ίδια πολιτικά και οικονομικά επιχειρήματα που είχαν διατυπωθεί στις προηγούμενες εκθέσεις. Στις υπό ένταξη χώρες περιλαμβανόταν η Κύπρος, παρά την απαίτηση της Τουρκίας, να προηγηθεί η επίλυση του Κυπριακού των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Κύπρο. Η απαίτηση συνοδεύτηκε με την απειλή της προσάρτησης των κατεχομένων στην περίπτωση έναρξης των διαπραγματεύσεων. Η Τουρκία εξακολουθούσε να θεωρείται επιλέξιμη χώρα, η πορεία των διαπραγματεύσεων ωστόσο συναρτήθηκε μεταξύ άλλων, με την βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και με την δυνατότητα επίλυσης των διαφορών στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης. Επιπλέον κρίθηκε από το Συμβούλιο αναγκαία η διαμόρφωση στρατηγικής με στόχο την προσέγγιση της Τουρκίας με την ΕΕ σε όλους τους τομείς (Λουξεμβούργου, 1997) . Η απογοήτευση της Τουρκίας ήταν μεγάλη και κάθε πολιτικός διάλογος διεκόπη με πρωτοβουλία της.

Πέραν των σημείων που σταθερά αναφέρονταν σε όλες τις εκθέσεις της Επιτροπής και αφορούσαν την συμμόρφωση της Τουρκίας με το ευρωπαϊκό κεκτημένο, η αιτία της

απροθυμίας της ΕΕ να δώσει το πράσινο φως για την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία θα πρέπει να εξεταστεί και υπό το πρίσμα των νέων συνθηκών που διαμορφώθηκαν εκείνη την εποχή τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Τουρκία. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στην δεκαετία 1990, μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, που συμπαρέσυρε τα καθεστώτα όλων των χωρών του ανατολικού μπλοκ, μείωσε το ενδιαφέρον για τα προβλήματα ασφάλειας που επικράτησαν κατά την ψυχροπολεμική περίοδο. Η προτεραιότητα δόθηκε στη δημιουργία των πολιτικών δομών της Ένωσης, ενόψει και της μεγάλης διεύρυνσης που επέκειτο (Ozel, 2008, p. 55) . Σε αυτό το πλαίσιο η ΕΕ παράλληλα με την οικονομική εμβάθυνση και την προώθηση της συνεργασίας σε ευρύτερους τομείς πολιτικής, έδωσε έμφαση στην δημιουργία συλλογικής ταυτότητας, βασισμένης σε κοινές πολιτιστικές αξίες, με επίκεντρο τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, οι οποίες παγιώθηκαν επισήμως ως κριτήρια εισόδου στην Κοπεγχάγη το 1993 (Verney, 2009, p. 216).

Το Τουρκικό πολιτικό σύστημα δεν έδινε εγγυήσεις για την προσήλωσή του σε αυτό το όραμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια χρονιά που πραγματοποιήθηκε η Σύνοδος κορυφής στο Λουξεμβούργο, το 1997, μια νέα στρατιωτική επέμβαση, στις 18 Ιουνίου, οδήγησε σε πτώση την ισλαμιστική κυβέρνηση συνασπισμού του Ερμπακάν, η οποία είχε αναδειχθεί μετά τις εκλογές της 28 Ιουνίου 1996. Το αναίμακτο πραξικόπημα, εξού και ο χαρακτηρισμός του ως «μεταμοντέρνο» ή «βελούδινο», εξέφρασε την αντίδραση του στρατού, στον «υφέρποντα εξισλαμισμό» (Hale, 2016, p. 240) στις πολιτικές κινήσεις του Ερμπακάν και ιδιαίτερα στον χώρο της Παιδείας, λειτουργώντας για άλλη μια φορά ως θεματοφύλακας της κοσμικότητας του τουρκικού κράτους και του κεμαλικού κατεστημένου. Γενικότερα η δεκαετία 1990, σηματοδεύτηκε από σοβαρά προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας, που είχαν επίπτωση στις σχέσεις της με την ΕΕ. Οι συγκρούσεις με το Εργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν (Partiya Karkerên Kurdistanê – PKK), δημιουργούσαν φόβους για κατακερματισμό της χώρας, με αποτέλεσμα την απροθυμία του πολιτικού συστήματος να αναγνωρίσει την ύπαρξη κουρδικού προβλήματος και των δικαιωμάτων της μειονότητας. Επιπλέον δημιούργουσε καχυποψία στην Τουρκία για την στάση των συμμάχων της έναντι των αυτονομιστικών τάσεων των Κούρδων του PKK. Η πολιτική αστάθεια και η κακοδιαχείριση με την δυσαρέσκεια που επέφεραν στην κοινή γνώμη, έδωσαν νέα ώθηση για την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ το 1995 (Ozel, 2008, p. 55).

Το πραξικόπημα του 1997 επέφερε καθοριστικές ανατροπές στο πολιτικό σύστημα, προκαλώντας την συσπείρωση των δυνάμεων που απαιτούσαν τον εκδημοκρατισμό της χώρας, καθώς και την ευρωπαϊκή πορεία της. Η καταδίκη του πραξικοπήματος για πρώτη φορά υπήρξε σιωπηρή αλλά μαζική (Μούδουρος, 2012, p. 227). Η συσπείρωση που επετεύχθη, συμπεριλάμβανε ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, καθώς και τις παραδοσιακές επιχειρηματικές ελίτ, όπως εκπροσωπούνταν από την οργάνωση TÜSİAD⁹ (Σύνδεσμος Τούρκων Βιομηχάνων και Επιχειρηματιών) όσο και τις ανερχόμενες ελίτ της περιφέρειας (Ανατολίας), που αναδείχθηκαν από την ενσωμάτωσή τους στις παγκόσμιες αγορές (Ozel, 2008, p. 55) . Η εφαρμογή της Τελωνειακής Ένωσης συνέτεινε στην περαιτέρω ενίσχυση αυτής της ενσωμάτωσης (Μούδουρος, 2012, p. 241). Όπως αποτιμάται από την Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank) στην έκθεσή της το 2014

«Η CU υπήρξε καταλύτης για την ένταξη της Τουρκίας τόσο στην ΕΕ όσο και στον κόσμο. Γενικά η CU βοήθησε τον μεταποιητικό τομέα της Τουρκίας εισάγοντας αυξημένο ανταγωνισμό, καθώς εναρμόνισε και μείωσε τους εισαγωγικούς δασμούς της Τουρκίας για τα περισσότερα βιομηχανικά προϊόντα από τρίτες χώρες στα ίδια ακριβώς επίπεδα με αυτά που αντιμετωπίζουν οι παραγωγοί της ΕΕ και άνοιξε την Τουρκία σε αδασολόγητες εισαγωγές αυτά τα προϊόντα από ευρωπαϊκές εταιρείες παγκόσμιας κλάσης. Το σημαντικότερο είναι ότι ενίσχυσε επίσης σε μεγάλο βαθμό την ευθυγράμμιση της τεχνικής νομοθεσίας της Τουρκίας και της ποιοτικής της υποδομής με αυτήν της ΕΕ, εξορθολόγησε τις τελωνειακές διαδικασίες και εξάλειψε την ανάγκη για ROO (κανόνες καταγωγής) στο εμπόριο της με την ΕΕ. Όπως προτάθηκε στην προηγούμενη ενότητα, αυτό πιθανότατα ήταν καθοριστικό για να βοηθήσει τους Τούρκους παραγωγούς να ενσωματωθούν σε παγκόσμιες αλυσίδες αξίας, με καταλυτικές άμεσες επενδύσεις από την ΕΕ...» (Τσάκωνας & Μανής, 2020, p. 3)

Επανερχόμενοι στις πολιτικές εξελίξεις στην Τουρκία στο τέλος της δεκαετίας 1990, θα πρέπει να αναφερθούν κάποια γεγονότα, με αποκορύφωμα την Σύνοδο Κορυφής στο Ελσίνκι το 1999, που στάθηκαν καθοριστικά για την πορεία των σχέσεων ΕΕ Τουρκίας.

---

⁹ Σύνδεσμος Τούρκων Βιομηχάνων και επιχειρηματιών (TÜSİAD - Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği), ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1971.

Η σύλληψη του Αμπντουλάχ Οτσαλάν, ηγέτη του ΡΚΚ, υπό αδιευκρίνιστες ακόμα και σήμερα συνθήκες, τον Φεβρουάριο του 1999, με την εμπλοκή των μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ και της ελληνικής Πρεσβείας στην Κένυα, καταγράφηκε σαν νίκη του τουρκικού στρατού και σήμανε το τέλος του πολέμου ενάντια στους Κούρδους αυτονομιστές. Το ΡΚΚ κήρυξε μονομερή εκεχειρία, γεγονός που κατάργησε τα επιχειρήματα ασφαλείας που έθετε η Τουρκία για τον εκδημοκρατισμό και την αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων (Ozel, 2008, p. 10).

Στις εκλογές της Γερμανίας το 1998 το κόμμα των Χριστιανοδημοκρατών, που ήταν αντίθετο με την ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ, ηττήθηκε. Ο συνασπισμός Σοσιαλδημοκρατών και Πρασίνων που αναδείχθηκε, υπό τον Γκέρχαρντ Σρέντερ, ήταν φιλικά διακείμενος προς την τουρκική ένταξη (Hale, 2016, p. 298) και εξίσου ευνοϊκή ήταν και η προδιάθεση του Προέδρου της Γαλλίας Ζαν Σιράκ (Ozel, 2008, p. 56).

Η αλλαγή στάσης της Αθήνας, ενόψει της Συνόδου Κορυφής στο Ελσίνκι, με την απόφασή της να άρει το βέτο για την ένταξη της Τουρκίας, ήταν καθοριστικής σημασίας. Η Ελλάδα επανεκτιμώντας τα εθνικά της συμφέροντα, τοποθετήθηκε θετικά, κρίνοντας ότι η ευρωπαϊκή προοπτική της γειτονικής χώρας θα επηρεάσει θετικά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και θα βοηθήσει στην επίλυση του Κυπριακού. Οι όροι που έθεσε για την άρση του βέτο ήταν δύο: η ένταξη της Κύπρου ανεξαρτήτως της πορείας επίλυσης του Κυπριακού και η αποδοχή, εκ μέρους των υποψηφίων χωρών, της δικαιοδοσίας του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης για την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας, σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο (Hale, 2016, p. 299).

Ο τουρκικός στρατός, ο πιο ισχυρός ίσως θεσμός στην Τουρκία (Ινσέλ, et al., 2007) , με απόφαση του Γενικού Επιτελείου το 1999, πήρε θέση αναγνωρίζοντας την ένταξη στην ΕΕ ως στρατηγικής σημασίας για την αντιμετώπιση ορισμένων από τα προβλήματα της χώρας, παρά τις διαφορές μεταξύ των στελεχών ως προς την ένταση και την έκταση των μεταρρυθμίσεων (Ozel, 2008, p. 56).

Στις εκλογές που διενεργήθηκαν τον Απρίλιο του 1999 στην Τουρκία, προέκυψε κυβέρνηση συνασπισμού¹⁰ υπό τον Μπουλέντ Ετσεβίτ. Οι κυβερνητικοί εταίροι, παρά

---

¹⁰ Στις εκλογές που διενεργήθηκαν τον Απρίλιο του 1999, το Δημοκρατικό Κόμμα της Αριστεράς (Demokratik Sol Partisi) του Ετσεβίτ πήρε τις περισσότερες έδρες και σχημάτισε κυβέρνηση συνασπισμού με το Κόμμα της Μητέρας Πατρίδας (Anavatan Partisi) του Μεσούτ Γιλμάζ και το Εθνικιστικό Κόμμα (Milliyetçi Hareket Partisi) του Ντεβλέτ Μπαχτσελί.

τις ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές τους, συναίνεσαν στην αναθέρμανση των ευρωτουρκικών σχέσεων. Η ώθηση που έδωσε το πραξικόπημα στις μεταρρυθμιστικές δυνάμεις, καθώς και ο καταστροφικός σεισμός τον Αύγουστο του 1999, που ανέδειξε την ανικανότητα του τουρκικού κράτους να αντιμετωπίσει την κατάσταση, έπαιξαν καταλυτικό ρόλο σε αυτήν την εξέλιξη. Η ανάγκη της μεταρρύθμισης του κράτους κατέστη επιτακτική και η προοπτική ένταξης κέρδισε την ευρεία υποστήριξη της κοινής γνώμης (Ozel, 2008, p. 56).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο στις 12-13 Δεκεμβρίου 1999 πραγματοποιήθηκε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στο Ελσίνκι, όπου αναγνωρίστηκε το καθεστώς υποψήφιας χώρας για την Τουρκία. Η απόφαση του Συμβουλίου ενέκρινε την έναρξη των διαδικασιών προσχώρησης για δεκατρείς χώρες. Η ελληνική πλευρά εντεινόντας τις πιέσεις για την αποδοχή των όρων της, απείλησε ότι θα κρατήσει αρνητική στάση συνολικά για την επικείμενη διεύρυνση, επιτυγχάνοντας εν μέρει θετικό αποτέλεσμα. Στα συμπεράσματα, η ένταξη της Κύπρου αποδεσμεύτηκε από την επίλυση του Κυπριακού και διατυπώθηκε η αποδοχή της προσφυγής στο ΔΔ της Χάγης, σε περίπτωση αποτυχίας του διαλόγου, προκειμένου να επιλυθούν όλες οι ελληνοτουρκικές διαφορές. Αυτή η διατύπωση ωστόσο, βρισκόταν σε διάσταση με την ελληνική θέση, που αναγνώριζε ως μόνη διαφορά την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ελσίνκι, 1999). Ένας επιπλέον όρος που τέθηκε, όσον αφορά το Κυπριακό, από τις αποφάσεις του Ελσίνκι, ήταν η υποχρέωση της Τουρκίας να στηρίζει τις προσπάθειες του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ για την επίτευξη λύσης, μέχρι την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων (Hale, 2016, p. 229).

Το Νοέμβριο του 2000 εκδόθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή το «Έγγραφο της Συνεργασίας για την Ένταξη», βάσει των αποφάσεων του Ελσίνκι, εκθέτοντας λεπτομερώς τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις, που υποχρεούτο η Τουρκία να εφαρμόσει, πριν την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Στο επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων βρισκόταν η διεύρυνση των πολιτικών ελευθεριών, με την κατοχύρωση της ελευθερίας της έκφρασης, του συνεταιρίζεσθαι και της ειρηνικής συνάθροισης, καθώς και την εγγύηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, «για όλα τα άτομα και χωρίς διακρίσεις» (Hale, 2016, p. 301). Η αποδοχή αυτών των προϋποθέσεων δεν ήταν καθόλου αυτονόητη για την τρικομματική κυβέρνηση του Ετσεβίτ. Οποιαδήποτε παραχώρηση δικαιωμάτων στους Κούρδους, όπως η χρήση της μητρικής τους γλώσσας στην ραδιοτηλεόραση και η

κατάργηση του καθεστώτος «Εκτάκτου Ανάγκης» στις νοτιοανατολικές επαρχίες¹¹, συναντούσε την αντίδραση του εθνικιστή κυβερνητικού εταίρου Ντεβλέτ Μπαχσελί (Hale, 2016, p. 302). Ο περιορισμός του πολιτικού ρόλου του στρατού, που τέθηκε ανάμεσα στις προϋποθέσεις, προκειμένου να εναρμονιστεί το πολιτικό σύστημα της Τουρκίας με αυτό της ΕΕ, απαιτούσε συνταγματικές και νομικές αλλαγές, που αφορούσαν την λειτουργία του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας (Ινσέλ, et al., 2007, p. 286)¹². Η ρήξη με το στρατιωτικό κατεστημένο δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση.

Η Εταιρική Σχέση Προσχώρησης για την Τουρκία εγκρίθηκε από το Συμβούλιο στις 8 Μαρτίου 2001. Στις 26 Μαρτίου του ίδιου έτους, υποβλήθηκε από την Τουρκία το «Εθνικό Πρόγραμμα για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού κεκτημένου (Aquis)» στην Επιτροπή (İlgaz & Toygür, 2011, p. 5), περιλαμβάνοντας τους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους που έπρεπε να εκπληρωθούν.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης, στις 12-13 Δεκεμβρίου 2002, υπήρξε ένα ακόμα ορόσημο στην διαδικασία διεύρυνσης της ΕΕ. Η απόφαση, που αφορούσε την Τουρκία, προέβλεπε ότι αν το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Δεκεμβρίου 2004 κρίνει ότι πληρούνται τα κριτήρια της Κοπεγχάγης, η ΕΕ θα ξεκινήσει άμεσα τις ενταξιακές διαπραγματεύσεις. Επιπλέον αποφασίστηκε η επέκταση της συνεργασίας για την Τελωνειακή Ένωση, καθώς και η παροχή αυξημένης προενταξιακής οικονομικής βοήθειας. Η Τουρκία προκειμένου να εκπληρώσει τις δεσμεύσεις της, έκανε μια σειρά από σημαντικές μεταρρυθμίσεις, εκ των οποίων οι πιο σημαντικές ήταν μια αναθεώρηση του τουρκικού Συντάγματος, δύο πακέτα συνταγματικής μεταρρύθμισης και οκτώ πακέτα εναρμόνισης που εγκρίθηκαν από τον Φεβρουάριο 2002 μέχρι τον Ιούλιο 2004. Με αυτά τροποποιήθηκαν 218 άρθρα 53 διαφορετικών νόμων (Μπότσιου, 2007, p. 6). Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις αφορούσαν την αναθεώρηση του αντιτρομοκρατικού νόμου, μέτρα για την ισότητα των φύλων, την κατάργηση της θανατικής ποινής (Hale, 2016, p. 304)¹³, την άδεια μετάδοσης

---

¹¹ Το καθεστώς εκτάκτου ανάγκης επιβλήθηκε στη νοτιοανατολική Τουρκία το 1987, τρία χρόνια μετά την εξέγερση του PKK με στόχο την αυτοδιοίκηση της περιοχής.

¹² Σύμφωνα με τον Νόμο «Περί Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας και Γενικής Γραμματείας του Συμβουλίου του ΣΕΑ» (Ν.2945/9-11-1983) οι αρμοδιότητες καθορισμού των «εθνικών στόχων» και της εθνικής ασφάλειας, δεν ανατίθενται στην κυβέρνηση αλλά, μέσω του ΣΕΑ, στις στρατιωτικές ελίτ. Έτσι η στρατιωτική ιεραρχία συγκέντρωσε στα χέρια της μια αρμοδιότητα επέμβασης που καλύπτει όλες τις συνιστώσες του κοινωνικού πεδίου.

¹³ «Με μια τροποποίηση του άρθρου 38, η θανατική ποινή καταργήθηκε, εκτός από περιπτώσεις «πολέμου, άμεσου κινδύνου για πόλεμο ή εγκλημάτων τρομοκρατίας». Αυτό ευθυγράμμιζε το Σύνταγμα με το Πρωτόκολλο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, με την σημαντική πρόσθεση των

εκπομπών σε άλλες γλώσσες εκτός από την τουρκική και την μείωση του πολιτικού ρόλου του στρατού.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών, στις 16-17 Δεκεμβρίου του 2004, μετά την Έκθεση της Επιτροπής, που αναγνώριζε την επαρκή συμμόρφωση της Τουρκίας με τα κριτήρια της Κοπεγχάγης, αποφάσισε την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων στις 3 Οκτωβρίου 2005 (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών, 2004).

Η αρχή της χιλιετίας ωστόσο, είχε βρει την Τουρκία σε οριακό σημείο. Η οικονομία κατέρρευσε τον Φεβρουάριο του 2001, υπό το βάρος μιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, του πληθωρισμού και της ανεργίας, την συρρίκνωση του ΑΕΠ κατά 10 τοις εκατό, που οδήγησαν στην εφαρμογή ενός επαχθούς προγράμματος ανάκαμψης, υπό την εποπτεία του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Ozel, 2008, p. 57). Αυτό το γεγονός έδωσε την χαριστική βολή στην ήδη απαξιωμένη πολιτική τάξη, με αποτέλεσμα στις εκλογές που διενεργήθηκαν το 2002, το εκλογικό σώμα, που εκείνη την εποχή ήταν συντριπτικά υπέρ της ΕΕ, να φέρει στην εξουσία το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΑΚΡ)¹⁴, υπό τον Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, με μια απρόβλεπτη πλειοψηφία που επέτρεψε τον σχηματισμό κυβέρνησης. Ήταν η πρώτη μονοκομματική κυβέρνηση, μετά από μια δεκαετία και πλέον, παρέχοντας μια σταθερή πολιτική πλατφόρμα πάνω στην οποία βασίστηκαν οι μεταρρυθμίσεις που προαναφέρθηκαν. Δημιούργησε ελπίδες για μια «νέα Τουρκία», με συμπεριληπτική δημοκρατία, που θα δίνει χώρο πέραν της παραδοσιακής κεμαλικής ελίτ, σε μειονότητες και θρησκευόμενους μουσουλμάνους, συμβατής με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (Γρηγοριάδης, 2011, pp. 153-155)¹⁵.

«εγκλημάτων τρομοκρατίας», που αντανάκλουσε την άρνηση του Κόμματος Εθνικιστικής Δράσης να εμποδίσει το κοινοβούλιο να διατάξει την εκτέλεση του ηγέτη του ΡΚΚ, Αμπντουλάχ Οτσαλάν, που ήταν ακόμα στη φυλακή, καταδικασμένος σε θάνατο.» (Hale, 2016, p. 304)

¹⁴ Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (Adalet ve Kalkinma Partisi, ΑΚ ΡΑΡΤΙ) ιδρύθηκε στις 14/8/2001, από τον Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν

¹⁵ Στις 29 Οκτωβρίου 1923 ανακηρύχθηκε η Τουρκική Δημοκρατία και ανέλαβε την Προεδρία της ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, από τον οποίο ελήφθησαν αυστηρά μέτρα για την εκκοσμίκευση του κράτους και της κοινωνίας. Απαγορεύτηκαν τα θρησκευτικά τάγματα (tarikats) το 1926, ενώ τα υπολείμματα του Ισλαμικού νόμου (Şeriat) αντικαταστάθηκαν από το ελβετικό και το ιταλικό ποινικό δίκαιο. Καταργήθηκαν τα ισλαμικά δικαστήρια και η θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία. Υιοθετήθηκε το λατινικό αλφάβητο(1928), το οποίο διέρρηξε έναν ισχυρό πολιτικό δεσμό μεταξύ του τουρκικού έθνους και του Ισλάμ. Το 1928 αφαιρέθηκε από το άρθρο 2 του Συντάγματος του 1924 η διακήρυξη του Ισλάμ ως επίσημης θρησκείας του Κράτους και από το άρθρο 26 η διακήρυξη του κράτους ως εκτελεστή του Ισλαμικού Νόμου. Η θρησκεία παρέμεινε ζήτημα ταμπού στην πολιτική ζωή της ρεπουμπλικανικής Τουρκίας μέχρι τις πρώτες πολυκομματικές εκλογές το 1946. Με την άνοδο στην εξουσία του Δημοκρατικού Κόμματος (DP), το Ισλάμ επανεισήχθη σταδιακά στη δημόσια σφαίρα. Η διακυβέρνηση του Δημοκρατικού Κόμματος τερματίστηκε βίαια με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 27 Μαΐου 1960, με το οποίο η κεμαλική ελίτ το έθεσε εκτός νόμου, επιχειρώντας να ανακόψει τον

Το ΑΚΡ ήταν προϊόν της διαδικασίας μετασχηματισμού του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ, στην οποία καταλυτικό ρόλο έπαιξε το πραξικόπημα της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1997, καθώς και η επίδραση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην διευκόλυνση αυτού του μετασχηματισμού. Μέχρι την δεκαετία 1990, τα κόμματα του πολιτικού Ισλάμ, με κύριο εκφραστή τον Ερμπακάν, αντιμετώπιζαν την ΕΕ (ΕΟΚ) «ως μια συνωμοσία των κεμαλιστών, προκειμένου να οριστικοποιηθεί ο προσηλυτισμός της Τουρκίας στον δυτικό πολιτισμό» (Γρηγοριάδης, 2011, p. 157). Κατά την δεκαετία 1990, η άνοδος του «ισλαμικού» κεφαλαίου, αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης και της ανόδου των επιχειρηματικών ελίτ στην τουρκική περιφέρεια (Ανατολία), με την παράλληλη άνοδο του πολιτικού Ισλάμ, έθεσαν σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του κεμαλικού οικονομικού κατεστημένου. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εμφάνιση ισλαμικής διανοήσης και ισλαμικών ΜΜΕ, δημιούργησαν μια εσωτερική μετασχηματιστική δυναμική του πολιτικού Ισλάμ (Μούδουρος, 2012, pp. 196-197). Μία από τις συνέπειες του πραξικοπήματος ήταν η ρήξη στους κόλπους του ισλαμιστικού κινήματος. Μετά την απαγόρευση, από το Συνταγματικό Δικαστήριο, του Κόμματος Ευημερίας (RP) του Ερμπακάν το 1998, καθώς και του διαδόχου Κόμματος της Αρετής (FP) το 2001, ιδρύθηκαν δύο κόμματα. Το Κόμμα Ευτυχίας (Saadet Partisi – SP) υπό την αιγίδα του, τελούντος υπό απαγόρευση, Ερμπακάν, που εξέφραζε το παραδοσιακό Ισλάμ και το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (Adalet ve Kalkinma Partisi – ΑΚΡ), υπό την ηγεσία του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, που εξέφραζε τους μεταρρυθμιστές (Μούδουρος, 2012, p. 260).

Ο μετασχηματισμός του πολιτικού Ισλάμ, εκφράστηκε με την εγκατάλειψη της ιδέας μιας ισλαμικής δημοκρατίας και την αντικατάστασή της από τον συγκερασμό των παραδοσιακών ισλαμικών αξιών με τον δυτικό πολιτικό φιλελευθερισμό. Η ηγεσία του ΑΚΡ συμπεριέλαβε στην πολιτική του την προάσπιση των δικαιωμάτων του θρησκευόμενου πληθυσμού, υπό το πρίσμα των φιλελεύθερων αρχών για τα ανθρώπινα και ατομικά δικαιώματα. Η ένθερμη υποστήριξή του στην ένταξη της Τουρκίας στην ΕΕ και οι μεταρρυθμίσεις στη νομοθεσία περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που ακολούθησαν την άνοδό του στη εξουσία, επισφράγισαν τον φιλελεύθερο προσανατολισμό του (Γρηγοριάδης, 2011, p. 169).

εξισλαμισμό της τουρκικής πολιτικής και να επαναβεβαιώσει την κυριαρχία του κοσμικού χαρακτήρα του κράτους.

Η βούληση της κυβέρνησης Ερντογάν να προχωρήσει η ενταξιακή διαδικασία, επιβεβαιώθηκε από την αποφασιστική της στάση στην εκπλήρωση του όρου του Ελσίνκι, που αφορούσε την στήριξή της στο σχέδιο του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ Κόφι Αννάν, για την επίλυση του Κυπριακού. Στην συνάντηση του Νταβός με τον Γενικό Γραμματέα, ο πρωθυπουργός δεσμεύτηκε ότι αν οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι διαπραγματευτές δεν καταλήξουν σε πλήρη συμφωνία, η τουρκική κυβέρνηση θα καταθέσει συμβιβαστικό σχέδιο, το οποίο θα τεθεί σε ταυτόχρονο δημοψήφισμα στις 24 Απριλίου 2004. Στο δημοψήφισμα ωστόσο, που πραγματοποιήθηκε στην Κύπρο την προγραμματισμένη ημερομηνία, το σχέδιο ναυάγησε, καθώς οι Ελληνοκύπριοι το καταψήφισαν με ποσοστό 76 τοις εκατό και οι Τουρκοκύπριοι το ενέκριναν με ποσοστό λίγο κάτω του 65 τοις εκατό. Η ΕΕ ήταν υποχρεωμένη, ωστόσο, λόγω των δεσμεύσεών της, να δεχτεί την Κύπρο ως πλήρες μέλος (Hale, 2016, p. 308).

4. Ανασταλτικοί Παράγοντες Στην Ενταξιακή Πορεία Της Τουρκίας – 2005 έως σήμερα

Στο διάστημα των 17 χρόνων που έχουν μεσολαβήσει από την επίσημη έναρξη των διαπραγματεύσεων, στις 4 Οκτωβρίου 2005, και παρά το γεγονός ότι η Τουρκική Δημοκρατία θεωρείται βασικός στρατηγικός εταίρος της ΕΕ σε θέματα μετανάστευσης, καταπολέμησης της τρομοκρατίας, οικονομίας και ασφάλειας, η αποτίμηση των αποτελεσμάτων, όπως διατυπώνονται στις Εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και τα Συμπεράσματα των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων, κάθε άλλο παρά ενθαρρυντική μπορεί να χαρακτηριστεί. Από τα 35 κεφάλαια του κοινοτικού κεκτημένου (acquis Communautaire) που η Τουρκία υποχρεούται να εφαρμόσει, έχουν ανοίξει 16¹⁶ και από αυτά μόνο ένα έχει κλείσει, που αφορά την επιστήμη και την έρευνα (Συμβούλιο της

---

¹⁶ 1. Ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων 2. Εταιρικό δίκαιο 3. Δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας 4. Κοινωνία της Πληροφορίας και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης 5. Ασφάλεια τροφίμων, κτηνιατρική και φυτοϋγεία 6. Πολιτική 7. Φορολογία 8. Στατιστικά στοιχεία 9. Επιχειρηματική και βιομηχανική Πολιτική 10. Διευρωπαϊκά δίκτυα 11. Περιβάλλον 12. Προστασία των καταναλωτών και της υγείας 13. Δημοσιονομικός έλεγχος 14. Περιφερειακή πολιτική & συντονισμός των διαρθρωτικών μέσων 15. Χρηματοπιστωτική & Νομισματική Πολιτική 16. Τραπεζικές, δημοσιονομικές και χρηματοοικονομικές διατάξεις

ΕΕ, 2016). Η διαδικασία των διαπραγματεύσεων επί της ουσίας έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο και μετά την απόφαση του Συμβουλίου Γενικών Υποθέσεων τον Ιούνιο του 2018, έχει παγώσει (Official Website of European Commission). Η κατάσταση της διαπραγμάτευσης σε αυτό το χρονικό διάστημα θα μπορούσε να συνοψιστεί στα εξής:

- Στις 18 Φεβρουαρίου 2008 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε την αναθεώρηση της εταιρικής σχέσης προσχώρησης με την Τουρκία. Στην σχετική απόφαση (Ευρωπαϊκή επιτροπή, 2008) προσδιορίστηκαν τόσο οι βραχυπρόθεσμες όσο και οι μακροπρόθεσμες προτεραιότητες, που περιλαμβάνουν όλο το φάσμα των ζητημάτων, που άπτονται του κοινοτικού κεκτημένου. Επιπλέον καθορίστηκαν τα εργαλεία χρηματοδότησης, καθώς και η διαδικασία παρακολούθησης της πορείας υλοποίησης μέσω των εκθέσεων προόδου της Επιτροπής.
- Στις 16 Δεκεμβρίου 2013 ξεκίνησε ο διμερής διάλογος για την απελευθέρωση των θεωρήσεων για τους Τούρκους πολίτες. Σύμφωνα ωστόσο με την Τρίτη έκθεση της Επιτροπής του 2016, που αφορά την πρόοδο της Τουρκίας στην εκπλήρωση των απαιτήσεων του χάρτη πορείας, για την απελευθέρωση του καθεστώτος θεωρήσεων, διαπιστώθηκε ότι έξι κριτήρια αναφοράς είναι εκκρεμή και για όσα πληρούνται προσωρινά, απαιτείται συνεχής παρακολούθηση (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021).
- Η τρομοκρατική δράση του Ισλαμικού Κράτους (ISIS ή Daesh), με αποκορύφωμα την ίδρυση χαλιφάτου το 2014, σε περιοχές του Ιράκ και της Συρίας, καθώς και η γενικότερη αναταραχή στη Μέση Ανατολή, που κορυφώθηκε με τον πόλεμο στην Συρία, δημιουργώντας ένα πρωτοφανές προσφυγικό κύμα, αναθέρμανε τις ευρωτουρκικές σχέσεις. Ο κρίσιμος ρόλος της Τουρκίας στην αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης, είχε ως αποτέλεσμα, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στα συμπεράσματα της 26^{ης} Οκτωβρίου 2015 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015), να επαναφέρει στην ατζέντα την ενταξιακή διαδικασία, το ζήτημα της απελευθέρωσης των θεωρήσεων, το άνοιγμα νέων κεφαλαίων, καθώς και ένα σχέδιο για την αναχαίτιση των προσφυγικών ροών. Η διμερής Σύνοδος Κορυφής που ακολούθησε το ίδιο έτος (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2015), έθεσε ως προτεραιότητα εκτός από την αντιμετώπιση των προαναφερόμενων προβλημάτων, την από κοινού αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Στις 18 Μαρτίου 2016 οι δύο πλευρές, με μία Κοινή Δήλωση (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2015) εννιά σημείων, μεταξύ άλλων, δεσμεύτηκαν: α)

για την επαναπροώθηση στην Τουρκία, όσων παράνομων μεταναστών φτάνουν στα ελληνικά νησιά β) για μέτρα της Τουρκίας σε συνεργασία με τις γειτονικές χώρες με στόχο την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης προς την ΕΕ και των κυκλωμάτων διακίνησης γ) για την επιτάχυνση της διαδικασίας απελευθέρωσης του καθεστώτος θεωρήσεων δ) για επίσπευση της χρηματοδότησης και της παροχής βοήθειας από την ΕΕ στην Τουρκία ε) για το άνοιγμα των κεφαλαίων 17 και 33 και στ) για την συνέχιση των εργασιών που αφορούν την αναβάθμιση της τελωνειακής ένωσης. Σύμφωνα με τις τελευταίες εκθέσεις της Επιτροπής σημειώθηκε κάποια πρόοδος στον έλεγχο των παράνομων διελεύσεων στα σύνορα Ελλάδας Τουρκίας και στην προσπάθεια της Τουρκίας να καλύψει τις ανάγκες της κοινότητας προσφύγων που φιλοξενεί, παραμένουν ωστόσο σημαντικά προβλήματα στην πρόσβαση των προσφύγων στη δημόσια υγεία, καθώς και στην διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

- Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, με τα συμπεράσματά του τον Οκτώβριο του 2020 (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2020), τονίζοντας την προσήλωση στον στόχο της διεύρυνσης της συνεργασίας με την Τουρκία, κάλεσε τον Πρόεδρό του, την Πρόεδρο της Επιτροπής και τον Ύπατο Εκπρόσωπο, να καταρτίσουν πρόταση θετικού πολιτικού θεματολογίου (θετική ατζέντα), το οποίο θα αποτελέσει το πλαίσιο για την αναζωογόνηση των σχέσεων ΕΕ – Τουρκίας. Τα σημεία της ατζέντας που τίθενται από το Συμβούλιο αφορούν α) τον εκσυγχρονισμό της Τελωνειακής Ένωσης και την διευκόλυνση του εμπορίου, υπό την προϋπόθεση της εξάλειψης των εμπορικών φραγμών από την Τουρκία β) την εκ νέου δρομολόγηση των διαλόγων υψηλού επιπέδου με διευρυμένη θεματολογία σε ζητήματα ενέργειας, μεταφορών, εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας, κλιματικής αλλαγής, διαθρησκευτικές σχέσεις και πολιτισμό γ) την συνεργασία για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή της Κοινής Δήλωσης για την διαχείριση του μεταναστευτικού δ) την αύξηση των διαπροσωπικών επαφών, σαν μέτρο οικοδόμησης εμπιστοσύνης, καθώς και την παροχή βοήθειας σε εκκρεμή θέματα, όπως η εφαρμογή των κριτηρίων αναφοράς για την ελευθέρωση του καθεστώτος θεωρήσεων. Για την συνέχιση της συνεργασίας στους παραπάνω τομείς ωστόσο, τίθεται ο όρος τερματισμού των παράνομων ενεργειών κατά της Ελλάδας και της Κύπρου, που έχουν επισημανθεί στα συμπεράσματα προηγούμενων Συμβουλίων και αφορούν την αμφισβήτηση των δικαιωμάτων

της Κυπριακής Δημοκρατίας στις θαλάσσιες ζώνες της, καθώς και τις παραβιάσεις του ελληνικού εναέριου και θαλάσσιου χώρου.

Από τα προεκτεθέντα συνάγεται το συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά βήματα στην διαπραγματευτική διαδικασία, αντιθέτως οι εκθέσεις προόδου της Επιτροπής διαπιστώνουν σοβαρή οπισθοδρόμηση σε πολλούς τομείς, όπως το κράτος δικαίου, οι μεταρρυθμίσεις του θεσμικού πλαισίου και η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας.

Οι ανασταλτικοί παράγοντες της ενταξιακής διαδικασίας, έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολυάριθμων μελετών, στις οποίες περιλαμβάνεται όλο το πλέγμα των ανοιχτών οικονομικών, εμπορικών και πολιτικών ζητημάτων που αφορούν την εξέλιξη των σχέσεων ΕΕ και Τουρκίας. Ιχνηλατώντας αυτήν την εξέλιξη, μέσα από την μελέτη σχετικών επιστημονικών άρθρων και βιβλίων, γίνεται φανερό, ότι η αισιοδοξία που δημιούργησε το κύμα εκδημοκρατισμού και η διαδικασία εξευρωπαϊσμού στις αρχές της δεκαετίας 2000, έχει αντικατασταθεί από τον σκεπτικισμό, μετά από την δημοκρατική οπισθοδρόμηση και την διαδικασία αποευρωπαϊσμού, που ακολούθησε κατά τα μέσα της ίδιας δεκαετίας στην Τουρκία (Kollias, 2021). Κοινή ωστόσο είναι η διαπίστωση ότι για το αδιέξοδο αυτής της πορείας οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν και στις δύο πλευρές. Σε αυτό το πλαίσιο, στα κεφάλαια που ακολουθούν θα εξεταστούν οι ανασταλτικοί παράγοντες, που αναδεικνύονται από την σχετική βιβλιογραφία ως οι σημαντικότεροι για το χρονικό διάστημα 2005 έως σήμερα.

4.1. Κυπριακό, Προτιμήσεις των Κρατών και Εκατέρωθεν Σκεπτικισμός

Το Κυπριακό Ζήτημα αποτελεί για όλες τις μελέτες, σημείο αναφοράς ως σημαντικό εμπόδιο στην τουρκική ένταξη. Η στρατηγική επιλογή των ελληνικών και κυπριακών κυβερνήσεων να μεταφέρουν το Κυπριακό από το περιφερειακό πολιτικό επίπεδο στο ευρωπαϊκό, είχε ως αποτέλεσμα την αναζωπύρωση του διεθνούς ενδιαφέροντος. Η απόφαση της Τουρκίας στις αρχές της δεκαετίας του 2000, για επανεκκίνηση των ενταξιακών διαδικασιών, έδωσε νέα δυναμική στην προσπάθεια επίλυσής του. Μετά την απόρριψη του σχεδίου Αννάν ωστόσο και την ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ, παρά τις προσπάθειες για εξεύρεση λύσης, δεν επιτεύχθηκε σημαντική πρόοδος (Grigoriadis, et al., 2020). Ήδη από τον Δεκέμβριο του 2006, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο

πάγωσε οκτώ κεφάλαια¹⁷ των διαπραγματεύσεων, λόγω της άρνησης της Τουρκίας να εκπληρώσει την, απορρέουσα από το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Συμφωνίας Σύνδεσης, υποχρέωσή της να άρει τα εμπόδια στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, ανοίγοντας όλα τα λιμάνια και τα αεροδρόμιά της στα πλοία και τα αεροπλάνα της Κύπρου (Υπουργείο Εξωτερικών, 2018). Το 2009 η Κυπριακή Δημοκρατία αποφάσισε να μπλοκάρει το άνοιγμα άλλων έξι κεφαλαίων.¹⁸

Άλλες μελέτες έχουν επικεντρωθεί στον παράγοντα της διαφοροποίησης των κρατών μελών, ως προς την στάση τους έναντι της ένταξης της Τουρκίας, με βάση τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, καθώς και τα ζητήματα ασφαλείας, όπως τα αντιλαμβάνεται κάθε χώρα (Phinnemore, et al., 2020). Ακόμα και οι αντιθέσεις εντός των κρατών έχουν παίξει ρόλο σε όλη την πορεία των διαπραγματεύσεων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την αρνητική στάση της Γερμανίας, κατά την περίοδο διακυβέρνησης των Χριστιανοδημοκρατών, σε αντιδιαστολή με την υποστήριξη του συνασπισμού Σοσιαλδημοκρατών – Πρασίνων (1998 – 2005) στην τουρκική ένταξη. Ο συνασπισμός Χριστιανοδημοκρατών – Ελεύθερων Δημοκρατών, υπό την Άγγελα Μέρκελ, εξέφρασε ανοιχτά την αντίθεσή της, προκρίνοντας ως εναλλακτική μια «προνομιακή εταιρική σχέση». Ομοίως αντιφατική και μεταβαλλόμενη υπήρξε και η στάση της Γαλλίας, η οποία το 2007 έθεσε βέτο για το άνοιγμα οκτώ βασικών κεφαλαίων και παράλληλα επιβεβαίωσε την υλοποίηση της συνταγματικής υποχρέωσης για υποβολή σε δημοψήφισμα μιας ενδεχόμενης ένταξης. Η Αυστρία και η Ολλανδία κρατούν σταθερά αρνητική στάση και άλλες χώρες όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα είναι πιο ευνοϊκά διακείμενες, για διαφορετικούς, στρατηγικού χαρακτήρα, λόγους η καθεμία. Σε κάθε περίπτωση, δεν έχει επιτευχθεί μέχρι σήμερα μια ισχυρή συμμαχία μεταξύ των κρατών μελών, η οποία να αποτελέσει ισχυρό μοχλό υποστήριξης της ένταξης της Τουρκίας, όπως συνέβη στην περίπτωση της ανατολικής διεύρυνσης (Phinnemore, et al., 2020, p. 218). Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η ΕΕ δεν έχει δεσμευτεί πλήρως για την τουρκική ένταξη, αντιθέτως ήδη

---

¹⁷ Κεφάλαια που διακόπηκαν το 2006 με απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου: 1- ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, 3- δικαίωμα εγκατάστασης και ελευθερία παροχής υπηρεσιών, 9- χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, 11 – γεωργία και αγροτική ανάπτυξη, 13 – παράκτιες περιοχές, 14 – πολιτική μεταφορών, 29 – τελωνειακή ένωση, 30 – εξωτερική πολιτική.

¹⁸ Κεφάλαια: 2 – ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων, 15 – ενέργεια, 23 – δικαιοσύνη και θεμελιώδη δικαιώματα, 24 – δικαιοσύνη, ελευθερία και ασφάλεια, 26 – εκπαίδευση και πολιτισμός, 31 – εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας και άμυνας.

από την έναρξη των διαπραγματεύσεων, συζητούνται ανοιχτά εναλλακτικά σενάρια συνεργασίας.

Ο σκεπτικισμός που επικρατεί στην κοινή γνώμη εκατέρωθεν των πλευρών, αποτελεί έναν επιπλέον καθοριστικό ανασταλτικό παράγοντα. Όσον αφορά την ΕΕ, η υποψηφιότητα της Τουρκίας υπήρξε διαχρονικά η λιγότερο δημοφιλής, όπως δείχνουν στοιχεία του ευρωβαρόμετρου. Στην τελευταία έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, το 2010, που τέθηκε το ερώτημα για την ένταξη της Τουρκίας, το ποσοστό της αρνητικής γνώμης υπερέβη το 60 τοις εκατό των ερωτηθέντων (Kollias, 2021, p. 5). Σύμφωνα με αναλυτές, (Erhan İçener, David Phinnemore, Dimitris Papadimitriou, 2010) η στάση της κοινής γνώμης στην διαδικασία διεύρυνσης, καθοδηγείται σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές ελίτ, που είναι αντίθετες με την ένταξη της Τουρκίας, λειτουργεί ωστόσο αμφίδρομα, τροφοδοτώντας τις προτιμήσεις των κρατών μελών και επηρεάζοντας τις επιλογές των κυβερνήσεων (Phinnemore, et al., 2020, p. 216). Άλλες απόψεις, βασισμένες στην θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Κάθριν Μακμίλαν), υποστηρίζουν ότι οι χώρες του πυρήνα της ΕΕ, Γαλλία και Γερμανία, έχουν «τιτλοποιήσει» την ένταξη της Τουρκίας σαν απειλή για την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, οι ταυτότητες, οι οποίες κατασκευάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις ελίτ, ετεροπροσδιορίζονται σε σχέση με μια διαφορετική ταυτότητα, που ορίζεται ως «ο άλλος». Υπό αυτό το πρίσμα, οι συντηρητικοί πολιτικοί στην Ευρώπη προβάλλουν ως όραμα μια ισχυρή πολιτιστική ταυτότητα, με έμφαση στον ρόλο του χριστιανισμού στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, αντιλαμβανόμενοι την ισλαμική Τουρκία, ως τον «άλλο», που απειλεί την ίδια την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Αυτές οι απόψεις φαίνεται ότι βρίσκουν απήχηση στην κοινή γνώμη, ιδιαίτερα της Γερμανίας και της Γαλλίας, με την αίσθηση κινδύνου να εντείνεται σε περιόδους κρίσεων (Catherine Macmillan, 2010). Όσον αφορά την στάση της κοινής γνώμης της Τουρκίας απέναντι στο σχέδιο ένταξης, είναι θεαματικές οι διαφοροποιήσεις που καταγράφονται από το ευρωβαρόμετρο. Από την φάση του συντριπτικού ποσοστού υποστήριξης με 73 τοις εκατό το 2003, το αντίστοιχο ποσοστό έφτασε το 2014 στο 28 τοις εκατό. Επιχειρώντας να ερμηνεύσει τις αιτίες αυτού του φαινομένου ο Özge Yaka, με βάση την έννοια της «κοινής λογικής» του Γκράμσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, το αρχικά ηγεμονικό σχέδιο της ένταξης, που συγκέντρωσε την λαϊκή στήριξη, άρχισε να χάνει την δυναμική του μετά το δημοψήφισμα για την Κύπρο το 2004, λόγω της απογοήτευσης που επικράτησε, την οποία ενέτεινε η αρνητική στάση της ΕΕ στην πλήρη ένταξη της

Τουρκίας. Δύο επιπλέον παράγοντες, η αλλαγή πλευσης στην εξωτερική πολιτική της χώρας και η κρίση στην ευρωζώνη, που είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της ελκυστικότητάς της, συνετέλεσαν στην μετατόπιση της τουρκικής κοινής γνώμης απέναντι στην ενταξιακή προοπτική. Το πρόσφορο έδαφος προϋπήρχε στον αμφίσημο τρόπο που αντιλαμβάνονται οι Τούρκοι πολίτες την Ευρώπη, από την μία ως σύμβολο πολιτισμού και από την άλλη ως αποικιοκρατική και ιμπεριαλιστική δύναμη (Νταβούτογλου, 2010).

Η αλλαγή πλευσης στην εξωτερική πολιτική της Τουρκίας άρχισε να διαφαίνεται πιο έντονα μετά την άνοδο του ΑΚΡ στην εξουσία το 2002. Ο βαθύς εσωτερικός μετασχηματισμός που την ακολούθησε, ως αποτέλεσμα της μεταβαλλόμενης σύνθεσης της τουρκικής ελίτ και κοινωνίας, άσκησε σημαντική επιρροή και στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Δεν υπήρξε ωστόσο η αρχή αλλά το αποκορύφωμα των ιδεολογικών διεργασιών που είχαν εμφανιστεί ήδη κατά την περίοδο της προεδρίας του Τουργκούτ Οζάλ (1989 – 1993) και αργότερα του Ντεμιρέλ, για ανάληψη πιο δραστήριας περιφερειακής πολιτικής, ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή, με έμφαση στην οικονομική συνεργασία για την επίλυση των προβλημάτων, καθώς και την βελτίωση των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας. Το δόγμα του «στρατηγικού βάθους» και των «μηδενικών προβλημάτων», όπως εκφράστηκε από τον Ahmet Davutoglu στο ομώνυμο βιβλίο του (Stratejik Derinlik, 2001) (Νταβούτογλου, 2010, p. 821)¹⁹, αποτέλεσε τη συνέχεια αυτών των διεργασιών.

Βασικός παράγοντας για την στροφή της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής προς τα μηδενικά προβλήματα, υπήρξαν τα διευρυνόμενα οικονομικά συμφέροντα των αναδυόμενων επιχειρηματικών ελίτ, ιδιαίτερα των ισλαμιστών επιχειρηματιών (Τίγρεις της Ανατολίας), σε όλες τις χώρες της γειτονιάς και κυρίως στις χώρες της Μέσης Ανατολής (Habibi & Walker), καθώς η χώρα προσπαθούσε να επεκτείνει την εξαγωγική της οικονομία και στο πολιτικό πεδίο να περιορίσει τον ρόλο του στρατού

---

¹⁹ Ο Ahmet Davutoglu υπήρξε ο αρχιτέκτονας της στρατηγικής που ακολούθησε το ΑΚΡ στην εξωτερική πολιτική την δεκαετία του 2000. Η έννοια του στρατηγικού βάθους βασίζεται σε τέσσερις παράγοντες. Στη γεωγραφική θέση της χώρας που εκτείνεται στα Βαλκάνια, τη Μέση Ανατολή, την Κεντρική Ασία και τη Ρωσία. Στην κοινή οθωμανική ιστορία της περιοχής, της οποίας διάδοχο κράτος είναι η Τουρκία. Στις κοινές πολιτισμικές καταβολές του σύγχρονου μεταοθωμανικού κόσμου. Η κεντρική θέση της Τουρκίας στην περιοχή την καθιστά χώρα διέλευσης για τον ενεργειακό εφοδιασμό της Ευρώπης. Υπό αυτήν την έννοια το στρατηγικό βάθος δίνει την δυνατότητα στη χώρα για μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, με έμφαση στην οικονομική συνεργασία και τα «μηδενικά προβλήματα» με τους γείτονες.

και να ενταχθεί στην ΕΕ. Τα βήματα εκδημοκρατισμού της χώρας σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε την εφαρμογή του προγράμματος του ΔΝΤ, μετά την κατάρρευση της τουρκικής οικονομίας το 2001, βελτίωσαν την εικόνα της Τουρκίας, αναβάθμισαν τον περιφερειακό της ρόλο, καθιστώντας την πρότυπο κοσμικού ισλαμικού κράτους με δημοκρατικούς θεσμούς. Σε αυτό το πλαίσιο, η Τουρκία προσπάθησε να βελτιώσει τις σχέσεις με την Ελλάδα και την Κύπρο, να προσφέρει δεσμεύσεις οικονομικής και πολιτιστικής συνεργασίας στα Βαλκάνια, να προσεγγίσει την Αρμενία και να βελτιώσει τους δεσμούς της με τις χώρες της Μέσης Ανατολής (Toygür, et al., 2022).

Η ΕΕ αντιμετώπισε θετικά την περιφερειακή προσέγγιση της Τουρκίας, προσδοκώντας ότι θα μπορούσε να αποτελέσει μια γέφυρα με τον ισλαμικό κόσμο, ιδιαίτερα μετά το «χτύπημα» της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 και να συμβάλει στην εξελισσόμενη Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) και της Κοινής Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΕΠΑΑ). Οι εξελίξεις ωστόσο που ακολούθησαν, κλόνισαν την αξιοπιστία της Τουρκίας ως στρατηγικού εταίρου. Οι ενταξιακές διαδικασίες επιβραδύνθηκαν και το κυπριακό ζήτημα παρέμεινε άλυτο. Οι αλλαγές που επήλθαν μετά την απόφαση του Σεν Μαλό (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 1999) (1998) για ενσωμάτωση όλων των πτυχών άμυνας και ασφάλειας της WEU²⁰ (Akgül & Korpa, 2022) στην ΕΕ και αργότερα στην Κοινή Πολιτική Άμυνας και Ασφάλειας (Common Security and Defence Policy – CSDP) (The Diplomatic Service of the European Union), οδήγησαν την Τουρκία στην απώλεια του προνομιακού της καθεστώτος στις ευρωπαϊκές δομές ασφάλειας. Θεωρητικά μπορεί να συμμετάσχει στη λήψη αποφάσεων σε επιχειρήσεις υπό την ηγεσία της ΕΕ με μέσα και δυνατότητες του ΝΑΤΟ, υπάρχει ωστόσο, η πιθανότητα να αποκλειστεί από επιχειρήσεις της ΕΕ εάν δεν υπάρξει ομοφωνία για την συμμετοχή της.

Η αποτυχία της πολιτικής των μηδενικών προβλημάτων με τους γείτονες, μετά την «Αραβική Άνοιξη», στις αρχές της δεκαετίας του 2010, μείωσε την ισχύ της Τουρκίας στην περιοχή και οι πολιτικές της συγκρούονται με αυτές της ΕΕ. Οι ήδη επιβαρυνόμενες

---

²⁰ Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση (Western European Union – WEU), διαδέχτηκε την Δυτική Ένωση (Western Union – WU) μετά την τροποποίηση το 1954 της Συνθήκης των Βρυξελλών του 1948. Σκοπός της ο συντονισμός για θέματα ευρωπαϊκής Ασφάλειας και Άμυνας. Συνέβαλε στην δημιουργία του ΝΑΤΟ. Η Τουρκία δεν ήταν μέλος, συνδέθηκε το 1992 χωρίς δικαίωμα ψήφου αλλά με αυξημένα προνόμια πρόσβασης και εκπροσώπησης στις δραστηριότητές της. Η λειτουργία της WEU τερματίστηκε οριστικά το 2010.

σχέσεις της με το Ισραήλ μετά την ισραηλινή επιδρομή στη Γάζα το 2009, βρέθηκαν στο χειρότερο σημείο τους το 2013 όταν η κυβέρνηση της Τουρκίας κατηγόρησε το Ισραήλ ότι λειτουργεί ως «κράτος τρομοκράτης». Οι αμερικανικές πιέσεις το ίδιο έτος για γεφύρωση του χάσματος απέτυχαν. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε στην γειτονική της Συρία, από τον επί μακρόν συνεχιζόμενο εμφύλιο πόλεμο και η εμφάνιση του Ισλαμικού Κράτους σε τμήματα των συριακών και ιρακινών εδαφών, επιδείνωσαν τις συνθήκες ασφάλειας στην περιοχή. Η Άγκυρα, υπερεκτιμώντας τις δυνατότητές της και τον ρόλο των διεθνών παραγόντων στην περιοχή, μετά την αποτυχημένη της προσπάθεια να ασκήσει επιρροή στο καθεστώς Assad, τάχθηκε στο πλευρό του Ελεύθερου Συριακού Στρατού και οι σχέσεις της με την Δαμασκό εξωθήθηκε στα άκρα. Η ανάμειξή της στον συριακό εμφύλιο, πέραν της προσπάθειας για αναβάθμιση του περιφερειακού της ρόλου, είχε στόχο να περιορίσει τον έλεγχο των εδαφών της Βόρειας Συρίας από τις κουρδικές δυνάμεις. Επιπλέον η υποστήριξή της στην κυβέρνηση της Μουσουλμανικής Αδελφότητας στην Αίγυπτο έβλαψε τις σχέσεις της με τις χώρες του Κόλπου. Το 2011 η Άγκυρα δεν ευθυγραμμίστηκε με τους περιορισμούς της ΕΕ στη Συρία, το Ιράν και τη Λιβύη (Hale, 2016, p. 240). Γενικότερα η ευθυγράμμιση της Τουρκίας με την ΚΕΠΠΑ ακολουθεί φθίνουσα πορεία φτάνοντας από το 21% το 2019 στο 14% το 2021. Επιπλέον οι στρατιωτικές επεμβάσεις της στη βόρεια Συρία και στη Λιβύη, καθώς και η συνεργασία της με τη Ρωσία θεωρούνται ασύμβατες με την υποχρέωσή της ως υποψήφιο μέλος, να ευθυγραμμίζεται με τις πολιτικές της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας (Akgül-Açikme, 2020). Οι σχέσεις με τις ΗΠΑ έχουν επιδεινωθεί, για μια σειρά από λόγους όπως η μη έκδοση του Φετουλάχ Γκιουλέν, εγκεφάλου της απόπειρας πραξικοπήματος κατά την κυβέρνηση, την προμήθεια του ρωσικού πυραυλικού συστήματος S400 από την Ρωσία και την συνεργασία των ΗΠΑ με τις κουρδικές δυνάμεις στη Βόρεια Συρία για την αντιμετώπιση του ISIS.

Η Τουρκία, παρά τις αποκλίσεις της από την πολιτική ασφάλειας και άμυνας της ΕΕ, επιδιώκει σταθερά τη συμμετοχή της σε αμυντικούς θεσμούς, όπως η Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία για πιο αποτελεσματική Ευρωπαϊκή Άμυνα (PESCO)²¹. Η συμμετοχή ωστόσο, τρίτων χωρών υπόκειται στις προϋποθέσεις της αναγνώρισης των κοινών αξιών, που αποτελούν τη βάση της Ένωσης και της συμβολής τους συνολικά

---

²¹ Η PESCO θεσπίστηκε με την Συνθήκη της Λισαβόνας με βασικό στόχο την ενίσχυση της ΕΕ στον τομέα της ασφάλειας και της άμυνας. <https://www.pesco.europa.eu/>

στην ενίσχυση της ΚΠΑΑ, σύμφωνα με την απόφαση του Συμβουλίου τον Νοέμβριο του 2020 (Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2020). Επιπλέον, οι υποψήφιες προς συνεργασία χώρες, θα πρέπει να έχουν συνάψει συμφωνία ασφάλειας πληροφοριών με την Ένωση, κάτι που δεν έχει συμβεί με την Τουρκία. Η ενδεχόμενη συμμετοχή της γίνεται ακόμα πιο δύσκολη, δεδομένης της ολοένα πιο διεκδικητικής και αποσταθεροποιητικής δράσης της στην Ανατολική Μεσόγειο και της πιθανής αντίδρασης της Ελλάδας και της Κύπρου. Το πλέγμα των συγκρούσεων στην Ανατολική Μεσόγειο είναι κρίσιμο όσο και μακροχρόνιο για τις ευρωτουρκικές σχέσεις. Περιλαμβάνει το κυπριακό, τις διαφωνίες της Τουρκίας μεταξύ της Ελλάδας και της Κύπρου για τα θαλάσσια ύδατα, τις αποκλειστικές ζώνες τον εναέριο χώρο, την υφαλοκρηπίδα και τις ΑΟΖ στο Αιγαίο. Επιπλέον οι περιφερειακές συνεργασίες που έχουν αναπτυχθεί στην περιοχή, με κοινό χαρακτηριστικό τον αποκλεισμό της Τουρκίας (Toygür, et al., 2022), αυξάνουν το αίσθημα εχθρότητας και τις μονομερείς της ενέργειες, προκαλώντας την αντίδραση της ΕΕ και την έκδοση καταδικαστικών αποφάσεων των θεσμικών οργάνων της, ακολουθώντας παράλληλα πολιτική κατευνασμού και αποκλιμάκωσης των εντάσεων.

Όλοι οι προαναφερόμενοι ακροθιγώς παράγοντες αναμφισβήτητα έχουν παίξει διαχρονικά σημαντικό ρόλο στην επιβράδυνση ή και διακοπή των διαπραγματεύσεων. Απαντώντας ωστόσο στο ερώτημα αν κάποιοι παράγοντες κρίνονται ιδιαίτερης βαρύτητας, υπό τις παρούσες συνθήκες, ανατρέχοντας τόσο στις πρόσφατες εκθέσεις της Επιτροπής, όσο και στην σχετική βιβλιογραφία, διαπιστώνεται ότι, ως ανυπέρβλητο εμπόδιο αναδεικνύεται η αδυναμία της Τουρκίας να ευθυγραμμιστεί με την ΕΕ στα ζητήματα κράτους δικαίου και διασφάλισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις που απαιτούνται για την εκπλήρωση των πολιτικών κριτηρίων της Κοπεγχάγης. Όσον αφορά την ΕΕ, ο σκεπτικισμός που επικρατεί ως προς την Τουρκία, πέραν των ανεκπλήρωτων υποχρεώσεών της, σχετίζεται με τις εσωτερικές προκλήσεις της διαδικασίας ολοκλήρωσης και την ικανότητά της να απορροφήσει μια τέτοιου οικονομικού και πληθυσμιακού μεγέθους χώρα, της οποίας οι, απορρέουσες από την γεωπολιτική της θέση, στρατηγικές επιλογές συγκρούονται σε πολλά σημεία με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές. Αυτοί οι θεμελιώδους σημασίας ανασταλτικοί παράγοντες θα διερευνηθούν στα επόμενα υποκεφάλαια.

4.2. Κράτος Δικαίου, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις

Από το 2002 μέχρι το 2011 η Τουρκία, υπό την ηγεσία του ΑΚΡ, ξεκίνησε ένα φιλόδοξο σχέδιο εκδημοκρατισμού, στην κατεύθυνση της εφαρμογής του πλαισίου εταιρικής σχέσης με την ΕΕ, βάσει της συμφωνίας του κανονισμού με αριθμό 390/2001, που εγκρίθηκε από το Συμβούλιο στις 8 Μαρτίου 2001 (Davies, 2013). Το κίνητρο της ένταξης υπήρξε πολύ ισχυρό, μέχρι την έναρξη των διαπραγματεύσεων το 2005, έχασε ωστόσο την αξιοπιστία του μετά τους επιπλέον όρους που τέθηκαν από το διαπραγματευτικό πλαίσιο, σχετικά με την «ικανότητα απορρόφησης» της ΕΕ και την συζήτηση περί εναλλακτικών σεναρίων.

Οι μεταρρυθμίσεις, παρά την επιβράδυνση μετά το 2005, κυρίως στην δεύτερη θητεία του ΑΚΡ (2007 -2011), συνεχίστηκαν, έχοντας ως κίνητρο πλέον την εδραίωση της εξουσίας του, έναντι του κοσμικού κράτους και των θεσμών που λειτουργούσαν ως θεματοφύλακές του, το στρατό και το δικαστικό σύστημα. Μετά το «ηλεκτρονικό πραξικόπημα» του στρατού ενάντια στην υποψηφιότητα του Αμπντουλάχ Γκιούλ για την Προεδρία, με την κατηγορία ότι απειλείται το κοσμικό κράτος, καθώς και την απειλή κλεισίματος του ΑΚΡ, από το Συνταγματικό Δικαστήριο, με την ίδια κατηγορία, το κυβερνόν κόμμα το 2007 και 2008 επιχείρησε την εκκαθάριση των κοσμικών και κεμαλιστών από τον στρατό, τη δικαιοσύνη και την γραφειοκρατία. Σε αυτό το πλαίσιο, το 2009 η κυβέρνηση δημοσιοποίησε τη στρατηγική της μεταρρύθμισης του Δικαστικού Σώματος, η οποία είχε στόχο τον εκδημοκρατισμό του δικαστικού σώματος, με την διαφοροποίηση του υπόβαθρου των μελών του Συνταγματικού Δικαστηρίου και την διεύρυνση της σύνθεσης του Ανώτατου Συμβουλίου, που κρίνει την επαγγελματική πορεία των δικαστών και εισαγγελέων. Οι διατάξεις νομιμοποιήθηκαν με το δημοψήφισμα το 2010, παρά τις επικρίσεις ότι τίθεται σε κίνδυνο η δικαστική ανεξαρτησία (Yabancı, 2016, p. 16). Αντιστοίχως με τις μεταρρυθμίσεις του 2009 και 2010 ενδυναμώθηκε η πολιτική εξουσία έναντι του

στρατού (Aydın-Düzgit, et al., 2015)²². Κατά τη ίδια περίοδο ωστόσο, η κυβέρνηση απέτυχε να συντονίσει μια συναινετική και συμμετοχική διαδικασία στο μείζον θέμα της αναθεώρησης του Συντάγματος, του οποίου οι διατάξεις αποτελούν αντικείμενο διασταλτικής ερμηνείας από το δικαστικό σώμα, ιδιαίτερα στα θέματα των δικαιωμάτων των εθνοτικών και θρησκευτικών μειονοτήτων.

Η αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, με κυρίαρχο το κουρδικό ζήτημα, ήταν μία από τις δεσμεύσεις του AKP, τόσο για την εκπλήρωση των κριτηρίων της Κοπεγχάγης, όσο και για την εκπλήρωση του προγράμματός του, με το οποίο κέρδισε την υποστήριξη μεγάλου μέρους της κουρδικής κοινότητας. Σε αυτήν την κατεύθυνση η κυβέρνηση το 2009 ανακοίνωσε το «κουρδικό άνοιγμα», το οποίο επαναπροσδιορίστηκε ως «δημοκρατικό άνοιγμα» και περιλάμβανε πολιτιστικά και γλωσσικά δικαιώματα, ποινική δικαιοσύνη, αμνηστία και πολιτική συμμετοχή. Το άνοιγμα ωστόσο, σταμάτησε λόγω της αντίδρασης των εθνικιστών, των οποίων τις ψήφους ήθελε να κερδίσει το κυβερνητικό κόμμα στις επόμενες εκλογές. Αυτό που ακολούθησε ήταν πολιτικές διώξεις εναντίον χιλιάδων Κούρδων ακτιβιστών, δημιουργώντας καθεστώς καταπίεσης και καταστολής μέσω δικαστικών διώξεων (Kaya, 2016). Η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά την έκρηξη του εμφυλίου πολέμου στη Συρία και ομαλοποιήθηκε μετά την ειρηνευτική διαδικασία με τον φυλακισμένο Κούρδο ηγέτη Οτσαλάν, η οποία είχε ως αποτέλεσμα ένα πακέτο εκδημοκρατισμού το 2013, το οποίο ωστόσο κρίθηκε ανεπαρκές, με αποτέλεσμα το κουρδικό ζήτημα, μετά τον τερματισμό της ειρηνευτικής διαδικασίας και την συνεχιζόμενη καταπίεση του HDP και συνολικά της κουρδικής μειονότητας, να εξακολουθεί να αποτελεί μείζον θέμα για το κράτος δικαίου στην Τουρκία.

Στις 15 Ιουλίου 2016 έλαβε χώρα μία αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος στην Τουρκία, διοργανωτές της οποίας ήταν, σύμφωνα με την τουρκική κυβέρνηση, μία ομάδα στρατιωτικών, υπό την καθοδήγηση του Φετουλάχ Γκιουλέν (Skaí.gr, 2016). Η

---

²² Τον Ιανουάριο 2010 καταργήθηκε το Πρωτόκολλο Συνεργασίας για την Ασφάλεια και την Δημόσια Τάξη, βάσει του οποίου οι στρατιωτικοί είχαν το δικαίωμα να διεξάγουν επιχειρήσεις κατά των απειλών εσωτερικής ασφάλειας, χωρίς την έγκριση της πολιτικής αρχής. Οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις του Σεπτεμβρίου 2010 επέβαλαν τον δικαστικό έλεγχο στις αποπομπές στρατιωτικών από το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο και περιόρισαν την δικαιοδοσία των στρατοδικείων στην στρατιωτική θητεία και τα στρατιωτικά καθήκοντα, επιτρέποντας στα πολιτικά δικαστήρια να δικάζουν στρατιωτικούς αξιωματούς που κατηγορούνται για εγκλήματα κατά της κρατικής ασφάλειας και της συνταγματικής τάξης. Ο νόμος για το Ελεγκτικό Συνέδριο του 2010 επέτρεψε τον έλεγχο των δαπανών των ενόπλων δυνάμεων.

χώρα κηρύχθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και το μπαράζ διώξεων που την ακολούθησε, τα βασανιστήρια, οι διακρίσεις και κάθε είδους παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οδήγησαν την χώρα σε δημοκρατική οπισθοδρόμηση, την οποία η ΕΕ έχει καταδικάσει με σειρά εκθέσεων της Επιτροπής, αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και ψηφίσματα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2021). Αυτές οι εξελίξεις έχουν ενδυναμώσει τον σκεπτικισμό σχετικά με την δυνατότητα της χώρας να εδραιώσει κράτος δικαίου, σύμφωνα με τα πολιτικά κριτήρια της Κοπεγχάγης και να προβεί στις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις στην δημόσια διοίκηση και το δικαστικό σύστημα.

Με βάση τα ευρήματα των πιο πρόσφατων εκθέσεων της Επιτροπής για τα έτη 2021 (Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations, 2021) και 2022 (European Commission, 2022), τα οποία επιβεβαιώνουν την οπισθοδρόμηση, η επικρατούσα κατάσταση θα μπορούσε να συνοψιστεί στα παρακάτω σημεία:

Η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών αντιμετωπίζει σοβαρά ελλείμματα. Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης άρθηκε τον Ιούλιο του 2018, ορισμένοι περιορισμοί ωστόσο, παραμένουν σε ισχύ, παρέχοντας στην κυβέρνηση έκτακτες εξουσίες. Ο έλεγχος των υποθέσεων απόλυσης χιλιάδων δημοσίων υπαλλήλων με διάταγμα δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα από την αρμόδια Εξεταστική Επιτροπή. Κατά το διάστημα του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης δεν πραγματοποιήθηκαν εκλογές και ιδιαίτερα στις νοτιοανατολικές περιοχές, που επικρατεί το κουρδικό στοιχείο, οι εκλεγμένοι δήμαρχοι αποπέμφθηκαν βίαια και αντικαταστάθηκαν με διορισμένους από την κυβέρνηση. Συνεχίστηκε η συστηματική στοχοποίηση των μελών των αντιπολιτευόμενων κομμάτων από την δικαιοσύνη, αγνοώντας τις συστάσεις του Γραφείου Δημοκρατικών Θεσμών και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΑΣΕ και της Επιτροπής της Βενετίας. Χιλιάδες μέλη του φιλοκουρδικού Δημοκρατικού Λαϊκού Κόμματος (HDP – Halkların Demokratik Partisi), καθώς και ορισμένοι βουλευτές του, είναι φυλακισμένοι και το κόμμα αντιμετωπίζει τον κίνδυνο απαγόρευσης από το Συνταγματικό Δικαστήριο.

Η μετατροπή του πολιτεύματος της Τουρκίας από κοινοβουλευτικό σε προεδρικό, μετά από το δημοψήφισμα που διενεργήθηκε, κατόπιν πρότασης του ΑΚΡ, τον Απρίλιο του 2017, στον απόηχο της απόπειρας πραξικοπήματος, είχε ως αποτέλεσμα την συσσώρευση του συνόλου σχεδόν των εκτελεστικών αρμοδιοτήτων στον Πρόεδρο της χώρας. Η δομική έλλειψη αποτελεσματικού μηχανισμού ελέγχων και ισορροπιών

(checks and balances) του τουρκικού προεδρικού συστήματος περιορίζει την δημοκρατική λογοδοσία στις εκλογές. Σε συνδυασμό με την δίωξη των αντιπολιτευόμενων κομμάτων από το Συνταγματικό Δικαστήριο αποδυναμώνεται ο πολιτικός πλουραλισμός στην χώρα, καθώς και ο νομοθετικός και ελεγκτικός ρόλος του Κοινοβουλίου. Η μετάβαση στο προεδρικό σύστημα συνοδεύτηκε από την προσπάθεια κανονικοποίησης του επιβληθέντος καθεστώτος έκτακτης ανάγκης, για την αντιμετώπιση της οποίας εκδόθηκαν 36 κυβερνητικά διατάγματα, που αφορούν το σύνολο της λειτουργίας του κράτους και της εξουσίας. Παρά την επάνοδο στην κανονικότητα, τα 35 από αυτά τα διατάγματα διατηρήθηκαν σε ισχύ και ενσωματώθηκαν στο προεδρικό σύστημα (Μουδούρος, 2018).

Οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν, είχαν ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση των ανθρωπίνων και θεμελιωδών δικαιωμάτων, της ελευθερίας της έκφρασης, της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, καθώς και της ελεύθερης δραστηριότητας δημοσιογράφων, συγγραφέων, δικηγόρων, ακαδημαϊκών και υπερασπιστών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Commission, 2021)²³. Οι οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα έκλεισαν και συνολικά η δράση της κοινωνίας των πολιτών αντιμετωπίζει διαρκείς πιέσεις και εχθρικό περιβάλλον. Ιδιαίτερα στις νοτιοανατολικές περιοχές, η κυβέρνηση επικαλούμενη την τρομοκρατική δράση του PKK, παραβιάζει τις αρχές του κράτους δικαίου και του σεβασμού στα δικαιώματα της κουρδικής μειονότητας.

Ο πολιτικός έλεγχος των δυνάμεων ασφαλείας και του στρατού, παρά τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν το 2009 και τις συνταγματικές τροποποιήσεις του 2010 (The Independent Commission on Turkey, 2014, p. 13), οι οποίες ενίσχυσαν την δικαστική εποπτεία των αποφάσεων του Ανώτατου Στρατιωτικού Συμβουλίου, δεν έχει παγιωθεί και μετά την εφαρμογή του προεδρικού συστήματος, παρέχονται ευρείες εξουσίες στην εκτελεστική εξουσία και δεν διευκολύνεται η κοινοβουλευτική εποπτεία.

---

²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα των διώξεων αποτελεί η περίπτωση του Οσμάν Καβάλα, υπερασπιστή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που είναι προφυλακισμένος από το 2017. Η παράτασή της κράτησής του προκάλεσε αντιδράσεις, οι οποίες εκφράστηκαν από τον Επίτροπο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ως μομφή για την Τουρκία για την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη μη συμμόρφωση με τις αποφάσεις του ΕΔΑΔ, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/turkiye-report-2021_en

Οι μεταρρυθμίσεις στη Δημόσια Διοίκηση δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο ενός ολοκληρωμένου σχεδίου της κυβέρνησης. Η ανεπάρκεια στην λογοδοσία και την διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, η πολιτικοποίηση, καθώς και η χαμηλή εκπροσώπηση των γυναικών είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά της, καθώς η σχετική νομοθεσία ισχύει από το 1965. Ο συντονισμός της κυβερνητικής πολιτικής, στα πλαίσια του προεδρικού συστήματος, ενίσχυσε τον συγκεντρωτισμό, οι ρυθμιστικές αρχές στην πλειοψηφία τους συνδέονται με την Προεδρία και οι δημόσιες διαβουλεύσεις σπανίζουν. Η έλλειψη ολοκληρωμένου πλαισίου μεταρρυθμίσεων χαρακτηρίζει και την δημόσια οικονομική διαχείριση. Η νομοθεσία που διέπει τις δημόσιες συμβάσεις δεν είναι συμβατή με το ευρωπαϊκό κεκτημένο και οι δημόσιες επενδύσεις στερούνται διαφανών διαδικασιών.

Όσον αφορά τα κεφάλαια 23 και 24, τα οποία κρίνονται θεμελιώδη, σύμφωνα με την «Νέα Προσέγγιση» που εισήγαγε η Συνθήκη της Λισαβόνας, εκτιμάται από την Επιτροπή ότι η Τουρκία βρίσκεται σε «πρώιμο στάδιο» ως προς το πρώτο και «μέτρια προετοιμασμένη» ως προς το δεύτερο. Το άρθρο 23 αφορά την δικαιοσύνη και τα θεμελιώδη δικαιώματα, για τα οποία ένα ανεξάρτητο, αποτελεσματικό δικαστικό σύστημα είναι σημαντική προϋπόθεση. Η εφαρμογή του σχεδίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα του 2021 και της στρατηγικής για την μεταρρύθμιση του δικαστικού συστήματος του 2019, δεν κατάφεραν να αντισταθμίσουν την έλλειψη συνολικής αντιμετώπισης των προβλημάτων της λειτουργίας του. Όσον αφορά το άρθρο 24, που αφορά την δικαιοσύνη, την ελευθερία και την ασφάλεια, διαπιστώνεται πρόοδος στον τομέα της πολιτικής μετανάστευσης και ασύλου, η Τουρκία ωστόσο, δεν έχει θέσει σε εφαρμογή τις διατάξεις που αφορούν υπηκόους τρίτων χωρών που προβλέπονται από την συμφωνία επανεισδοχής.

Η Τουρκία δεν έχει επιδείξει επίσης, πολιτική βούληση για την καταπολέμηση της διαφθοράς, η οποία είναι ευρέως διαδεδομένη στην χώρα. Δεν έχει ιδρύσει τους, προβλεπόμενους από την σχετική Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών, φορείς και δεν έχει προχωρήσει στην αναμόρφωση του θεσμικού πλαισίου, ώστε να αποτρέπεται η ενδεχόμενη πολιτική επιρροή στην έρευνα και δίωξη των υποθέσεων διαφθοράς. Περιορισμένα είναι και τα αποτελέσματα στον τομέα της καταπολέμησης του οργανωμένου εγκλήματος, καθώς το νομικό πλαίσιο, που ρυθμίζει την νομιμοποίηση παράνομων εσόδων, χρήζει βελτιώσεων, σύμφωνα με τις συστάσεις της Ομάδας Χρηματοοικονομικής Δράσης.

Οι παραβιάσεις στον τομέα κράτους δικαίου θέτουν επίσης σε κίνδυνο και την οικονομική διάσταση της σχέσης ΕΕ – Τουρκίας, η οποία είναι διαχρονικά η λιγότερο συγκρουσιακή πτυχή της. Από τα στοιχεία που αφορούν τους δείκτες του 2020, προκύπτει ότι η ΕΕ είναι σήμερα ο μεγαλύτερος εμπορικός εταίρος της Τουρκίας, αντιπροσωπεύοντας το 31,4% των εισαγωγών και το 41,3% των εξαγωγών της και αντίστοιχα για την ΕΕ, η Τουρκία είναι ο έκτος μεγαλύτερος εμπορικός εταίρος της. Εντούτοις η ΕΕ αποφάσισε την αναβολή των ετήσιων συνεδριάσεων του Συμβουλίου Σύνδεσης το 2016, λόγω της κήρυξης της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, διαταράσσοντας τη λειτουργία του δημοκρατικού συστήματος, καθώς και το 2019 λόγω της δράσης της Τουρκίας στην Ανατολική Μεσόγειο. Για τους ίδιους πολιτικούς λόγους ανεστάλη ο εκσυγχρονισμός της Τελωνειακής Ένωσης τον Ιούνιο του 2018 (Toygür, et al., 2022).

Συνοψίζοντας, οι εξελίξεις στην Τουρκία, όπως διαμορφώθηκαν μετά την αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος, επιδείνωσαν την αυταρχική διολίσθηση της χώρας, διευρύνοντας το χάσμα, που πάντα υπήρχε, όπως καταδείχθηκε στο τρίτο κεφάλαιο, όσον αφορά το κράτος δικαίου σε σχέση με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (Kollias, 2021, p. 14). Η δημοκρατική οπισθοδρόμηση, όπως αποτυπώνεται στις εκθέσεις της Επιτροπής, προβάλλει υπό τις παρούσες συνθήκες ως ανυπέρβλητο εμπόδιο στις σχέσεις ΕΕ – Τουρκίας και θέτει σε ευαίσθητη ισορροπία τις επιλογές της ΕΕ, μεταξύ της προώθησης των κοινοτικών κανονιστικών προτύπων και των στρατηγικών συμφερόντων της στις σχέσεις με την Τουρκία.

4.3. Ικανότητα «Απορρόφησης»

Μετά την μεγάλη διεύρυνση του 2004, επικράτησε έντονος προβληματισμός, σχετικά με την ικανότητά της ΕΕ να «απορροφήσει» νέα μέλη (Kollias, 2021, p. 3), υπό το πρίσμα των διαρθρωτικών, θεσμικών, οικονομικών και πολιτικών προκλήσεων. Αντίστοιχα ερωτήματα και τοποθετήσεις ωστόσο, τίθενται σχετικά με την ικανότητα της ΕΕ να πείσει την Τουρκία για τις ευρωπαϊκές αξίες και για την τήρηση των δεσμεύσεών της (Selin, 2019). Αυτό εν μέρει μπορεί να εξηγηθεί ως απόρροια της «κόπωσης της διεύρυνσης» (enlargement fatigue). Ωστόσο οι αιτίες θα μπορούσαν να αναζητηθούν και σε άλλους παράγοντες. Οι υπό ένταξη χώρες παρουσιάζουν

σημαντικά προβλήματα, σχετικά με την εκπλήρωση των κριτηρίων της Κοπεγχάγης, καθιστώντας την ενταξιακή προοπτική τους πιο δύσκολη. Η ΕΕ, προκειμένου να καταφέρει να τηρήσει τις δεσμεύσεις της έναντι των υπό ένταξη χωρών, θα πρέπει να πραγματοποιήσει τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις για την ολοκλήρωσή της. Η αποτυχία επικύρωσης της Συνταγματικής Συνθήκης (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2005), λόγω της αρνητικής έκβασης των εθνικών δημοψηφισμάτων της Γαλλίας και των Κάτω Χωρών (2005), παρά την συνταγματική διευθέτηση που ακολούθησε με την Συνθήκη της Λισαβόνας, καταδεικνύει τις δυσκολίες που ανακύπτουν στην διαδικασία περαιτέρω εμβάθυνσης της Ένωσης. Βάσει αυτής της Συνθήκης, που επικυρώθηκε το 2009, η νομοθετική εξουσία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου επεκτάθηκε σε πλέον των 40 νέων τομέων και κατέστη ισοδύναμη με του Συμβουλίου Υπουργών, στην κατεύθυνση να ενισχυθεί η αντιπροσωπευτικότητα και να αντιμετωπιστεί το «δημοκρατικό έλλειμμα» (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2009). Η κρίση στην ευρωζώνη (Ομιλος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Θεμάτων, 2021) που ακολούθησε ενέτεινε την εσωστρέφεια και απείλησε την ενότητα του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, θέτοντας στο περιθώριο κάθε συζήτηση για περαιτέρω διεύρυνση και βάζοντας στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής ατζέντας την οικονομική ανάπτυξη, την μείωση των εσωτερικών οικονομικών ανισορροπιών και τα προβλήματα απασχόλησης (Talbot, 2015, p. 87). Η επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης, με την παράλληλη ενίσχυση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στους κόλπους της ΕΕ, έθεσαν σε αμφισβήτηση το ευρωπαϊκό μοντέλο και δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για την άνοδο ακροδεξιών και λαϊκιστικών κομμάτων, τα οποία διάκινται εχθρικά προς το ευρωπαϊκό εγχείρημα. Το μεταναστευτικό ζήτημα που προέκυψε ως απόρροια της αναταραχής στη Μέση Ανατολή και η πολιτική ασύλου δημιούργησε κρίση διακυβέρνησης (Saatcioglu, et al., 2019). Στον απόηχο της οικονομικής κρίσης μια νέα, υγειονομική αυτή την φορά, κρίση συνέτεινε στην εντατικοποίηση της συνεργασίας των κρατών μελών, για τον περιορισμό της διασποράς του covid 19 και την λήψη μέτρων για την αποκατάσταση των οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών που προκλήθηκαν από την πανδημία. Οι συνέπειες της εξόδου του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ (Brexit) (Ιστότοπος Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2020) δεν έχουν ακόμα αποτιμηθεί σε όλες τους τις διαστάσεις. Όσον αφορά το εξωτερικό περιβάλλον, οι προκλήσεις είναι διαρκείς. Η μετατόπιση ισχύος από τις ΗΠΑ και την ΕΕ προς άλλες ανερχόμενες οικονομικά Δυνάμεις όπως η Κίνα, η Ινδία και η Βραζιλία (Bakardijeva, et al., 2020, p. 1) και η δυναμική επάνοδος της Ρωσίας, με αποκορύφωμα τον πόλεμο στην Ουκρανία, θέτουν επιτακτικά

την ανάγκη επαναπροσδιορισμού ορισμένων από τις πολιτικές, όπως η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ), η Κοινή Αμυντική Πολιτική και τα ζητήματα ενεργειακής ασφάλειας.

Υπό το πρίσμα όλων αυτών των παραγόντων, σε συνδυασμό με τις εξελίξεις τόσο στο εσωτερικό της Τουρκίας, όσο και στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή, η ικανότητα της ΕΕ να «απορροφήσει» την Τουρκία ως πλήρες μέλος, κινείται περισσότερο στη σφαίρα της θεωρητικής συζήτησης παρά ενός πραγματικού σεναρίου, καθώς θα αποτελούσε μια άνευ προηγουμένου πρόκληση για την πολιτική διεύρυνσης. Αυτός ο προβληματισμός άλλωστε, υπήρχε ήδη από την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων, όπως αποτυπώθηκε στην φράση «η Τουρκία είναι πολύ μεγάλη, πολύ φτωχή και πολύ μουσουλμανική» και εξηγεί εν μέρει την παρατεταμένη υποψηφιότητα της Τουρκίας. Η ικανότητα απορρόφησης της Τουρκίας από την Ένωση τέθηκε από το διαπραγματευτικό πλαίσιο ως προϋπόθεση, πέραν της συμμόρφωσής της με το κοινοτικό κεκτημένο και αποτελεί έναν όρο στον οποίο η υποψήφια χώρα δε μπορεί να έχει οποιονδήποτε έλεγχο. Επιπλέον οι αποφάσεις της Συνόδου Κορυφής των Βρυξελλών της 17^{ης} Δεκεμβρίου 2004 περιλάμβαναν διατάξεις περί μονίμων παρεκκλίσεων όσον αφορά τα δικαιώματα διακίνησης προσώπων και κεφαλαίων, τα διαρθρωτικά και περιφερειακά ταμεία και την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), ακόμα και στην περίπτωση που η Τουρκία θα γινόταν μέλος της ΕΕ. Σε συνδυασμό με τον «ανοιχτού τέλους» χαρακτήρα των διαπραγματεύσεων, το πλαίσιο άλλαζε τους κανόνες του παιχνιδιού σε σχέση με τις προηγούμενες διευρύνσεις, γεγονός που προκάλεσε κατά καιρούς διαμαρτυρίες της Άγκυρας για δύο μέτρα και σταθμά, αντανακλώντας σε μεγάλο βαθμό τις ανησυχίες της ΕΕ για την δυνατότητα ενσωμάτωσης της χώρας και καθιστώντας το παράλληλα μη ελκυστικό (Resul, 2014).

Καθώς η προϋπόθεση της ικανότητας απορρόφησης συνιστά μια ασαφή έννοια, με το «Έγγραφο Στρατηγικής για την διεύρυνση του 2005» η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσδιόρισε το περιεχόμενό της, ως την ανάγκη διασφάλισης και διατήρησης της ικανότητας της ΕΕ να αποφασίζει και να ενεργεί με γνώμονα τη δίκαια ισορροπία εντός των θεσμών της, την τήρηση των δημοσιονομικών ορίων και την εφαρμογή κοινών πολιτικών που λειτουργούν καλά επιτυγχάνοντας τους στόχους τους (Davies, 2013, p. 517). Και αυτή η διατύπωση ωστόσο, μπορεί να λάβει διασταλτική ερμηνεία, συμπεριλαμβάνοντας τόσο πραγματικά προβλήματα, όσο και θεωρητικές κατασκευές. Υπό αυτήν την έννοια, οι ανησυχίες για την ικανότητα απορρόφησης της Τουρκίας

αφορούν το πληθυσμιακό, οικονομικό και γεωγραφικό μέγεθος της χώρας κυρίως και δευτερευόντως τα ζητήματα ταυτότητας.

Το μέγεθος της χώρας από άποψη πληθυσμού είναι τεράστιο και σε περίπτωση ένταξης θα αντιπροσώπευε το 13,5 τοις εκατό του συνολικού πληθυσμού της ΕΕ, πριν την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου. Θα ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη χώρα, σύμφωνα με τις πρόσφατες εκτιμήσεις, με πληθυσμό περίπου 82,3 εκατομμύρια, έναντι της Γερμανίας με πληθυσμό περίπου 84 εκατομμυρίων, με προοπτική να ξεπερνά τη Γερμανία το 2030, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ΟΗΕ (Kollias, 2021, p. 15). Μια πιθανή διεύρυνση προς την Τουρκία, θα είχε σημαντικό αντίκτυπο στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων, στο Συμβούλιο της ΕΕ και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ανατρέποντας την κατανομή ισχύος (Soler i Lecha, et al., 2018). Η συμμετοχή της στα θεσμικά όργανα θα επηρεάσει θεμελιωδώς την ισχύ τόσο των κυρίαρχων κρατών, όπως η Γερμανία και η Γαλλία, όσο και των μεσαίων και μικρών κρατών. Επιπλέον η επαναστάθμιση των ψήφων, συμπεριλαμβανομένης της ψηφοφορίας με ειδική πλειοψηφία στο Συμβούλιο, πιθανόν να απαιτούσε αναθεώρηση των Συνθηκών (Kollias, 2021, p. 16).

Τα αποτελέσματα της ένταξης στην αγορά εργασίας αποτελούν ένα ζήτημα που διχάζει περαιτέρω τους πολέμιους και τους υπέρμαχους της τουρκικής ένταξης. Οι υπέρμαχοι προσβλέπουν στην ενίσχυση του εργατικού δυναμικού και των ασφαλιστικών συστημάτων, δεδομένου του δημογραφικού προβλήματος που αντιμετωπίζει η Ευρώπη. Οι πολέμιοι, που θεωρούν την εμβάθυνση της πολιτικής ένωσης μεταξύ των ήδη ενταγμένων χωρών ως μείζον θέμα για την ανάδειξη της ΕΕ σε ισχυρό διεθνή δρώντα, βλέπουν στην τουρκική ένταξη τον κίνδυνο μαζικής μετανάστευσης, με απρόβλεπτες κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις.

Εξίσου έντονοι υπήρξαν διαχρονικά οι προβληματισμοί για την ικανότητα οικονομικής απορρόφησης, παρά το γεγονός ότι η Τουρκία έχει πάψει πλέον να είναι «πολύ φτωχή». Οι εντυπωσιακά υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης της χώρας κατά την μετά το 1963 περίοδο, αποτυπώνονται στον μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ, που ήταν 4,8 τοις εκατό, σε σύγκριση με μέσο όρο 2,6 τοις εκατό για την ΕΕ (Kollias, 2021, p. 14). Η υπογραφή της Τελωνειακής Ένωσης υπήρξε καταλυτική, ενισχύοντας την ανταγωνιστικότητα των τουρκικών επιχειρήσεων και τις εμπορικές σχέσεις. Η σπουδαιότητα της εταιρικής σχέσης επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία που δείχνουν ότι οι εισαγωγές και οι εξαγωγές

και για τα δύο μέρη, είχαν συνεχώς αυξανόμενη τάση, με το συνολικό ποσό να ανέρχεται στο 1,3 τρισεκατομμύρια ευρώ, παρά τις περιόδους επιδείνωσης των πολιτικών σχέσεων. Επιπλέον οι διμερείς εμπορικές σχέσεις της Τουρκίας με τα κράτη μέλη, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία, είναι ανεπτυγμένες ιδιαίτερα με την Γερμανία, την Ιταλία, τη Γαλλία και την Ισπανία. Μετά την κρίση του 2001 και τις μακροοικονομικές και ρυθμιστικές μεταρρυθμίσεις που την ακολούθησαν, υπό την επίβλεψη του ΔΝΤ, το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξήθηκε σε 7.924 δολάρια το 2020, από 3.115 δολάρια το 2001. Τα τελευταία χρόνια ωστόσο, η οικονομική κατάσταση χαρακτηρίζεται από στασιμότητα. Ιδιαίτερα το 2018, λόγω της νομισματικής κρίσης, η τουρκική λίρα υποτιμήθηκε κατά 1/3 έναντι του αμερικανικού δολαρίου (Tsarouhas, 2021).

Ο προβληματισμός σχετικά με την ικανότητα οικονομικής απορρόφησης της Τουρκίας αφορά το αυξανόμενο μέγεθός της με όρους ΑΕΠ και τις προκλήσεις, που συνεπάγεται για την οικονομική ολοκλήρωση της ΕΕ (Kollias, 2021, p. 15). Επιπλέον οι ανησυχίες αφορούν τις επιπτώσεις μιας πιθανής ένταξης στους μηχανισμούς αναδιανομής της Ένωσης. Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται οι υποστηρικτές μιας τεράστιας ενιαίας αγοράς χωρίς ομοσπονδιακά χαρακτηριστικά, με εστίαση στον στρατηγικό ρόλο της Τουρκίας στην Μέση Ανατολή, τον Καύκασο και την Ασία.

Οι αιτιάσεις σχετικά με την ικανότητα απορρόφησης είχαν εξαρχής και μια πολιτισμική διάσταση, που σχετίζεται με τις ταυτότητες, καθώς η Τουρκία θα ήταν η μόνη μουσουλμανική χώρα στην Ευρώπη. Παρά το γεγονός ότι η πολιτική, στρατηγική και η οικονομική διάσταση της ένταξης έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα, η ισλαμική θρησκευτική και πολιτισμική ταυτότητα της Τουρκίας αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης, δεδομένης της ύπαρξης θεμελιωδών αντιθέσεων εντός της ΕΕ, για τα στοιχεία μιας μελλοντικής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Οι υποστηρικτές της πολυπολιτισμικότητας επικαλούνται τις φιλελεύθερες δημοκρατικές αξίες (Kollias, 2021), βάσει των οποίων, η διαφορετικότητα πρέπει να προστατεύεται και σε αυτό το πλαίσιο η αποδοχή μιας μουσουλμανικής χώρας μπορεί να εγγυηθεί τον κοσμικό, συμπεριληπτικό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της ΕΕ. Στον αντίποδα πολλοί συντηρητικοί Ευρωπαίοι πολιτικοί δίνουν έμφαση στις θρησκευτικές και πολιτισμικές διαστάσεις μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας, με βάση τις κοινές καταβολές, καθώς και την χριστιανική και ελληνορωμαϊκή κληρονομιά (Γρηγοριάδης, 2011, p. 74).

Η ΕΕ την τελευταία δεκαετία και πλέον βρίσκεται διαρκώς υπό την πίεση οικονομικών, πολιτικών και στρατηγικών προβλημάτων, που αντανάκλωνται και στην πολιτική διεύρυνσης. Τα κυριότερα από αυτά αναφέρθηκαν στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου. Υπό αυτές τις συνθήκες, μία χώρα σαν την Τουρκία, με το οικονομικό και πληθυσμιακό της μέγεθος, καθώς και το «στρατηγικό βάθος» της, με ότι αυτό συνεπάγεται τόσο από ιστορική κληρονομιά, όσο και από άποψη κοινών συνόρων με το Ιράν, τη Συρία, το Ιράκ, χώρες με έντονες συγκρούσεις, αποτελεί τεράστια πρόκληση και έναν από τους σημαντικότερους ανασταλτικούς παράγοντες για την ένταξή της. Παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις όσον αφορά την ένταξη ή μη της Τουρκίας, ωστόσο, που αντικατοπτρίζουν συχνά πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές στους κόλπους της ΕΕ, η αναγκαιότητα της ευρείας συνεργασίας της ΕΕ με την Τουρκία δεν αμφισβητείται από καμία πλευρά. Παρά το γεγονός ότι η ρητορική που αναπτύσσεται τόσο από την Τουρκία όσο και από τους ηγετικούς κύκλους της ΕΕ αντανάκλα μια συγκρουσιακή σχέση, καμία από τις πλευρές δεν φαίνεται διατεθειμένη να διακόψει επίσημα τις ενταξιακές διαπραγματεύσεις.

5. Συμπεράσματα

Με την παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η διερεύνηση των σημαντικότερων ανασταλτικών παραγόντων της διαδικασίας ένταξης της Τουρκίας στην ΕΕ, από το 2005 έως σήμερα. Αρχικά αναλύθηκαν η διαδικασία, οι όροι και οι προϋποθέσεις για την προσχώρηση μιας χώρας, που συνιστούν ένα αυστηρό κανονιστικό πλαίσιο πολιτικοοικονομικών κριτηρίων, τα κριτήρια της Κοπεγχάγης, με αδιαπραγμάτευτο χαρακτήρα. Οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις αφορούν στην ουσία τα χρονοδιαγράμματα ενσωμάτωσης της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, καθώς και την χρηματοδοτική και τεχνική βοήθεια, λαμβανομένων υπόψη των ιδιαίτερων συνθηκών κάθε χώρας.

Η εκτεταμένη ιστορική αναδρομή του κεφαλαίου «Από την Συμφωνία της Άγκυρας έως την δημιουργία της νέας Τουρκίας – 1959 έως 2005», κρίθηκε αναγκαία για την κατανόηση της δομικής «διαφορετικότητας» του τουρκικού πολιτικού συστήματος από τα δυτικά πρότυπα, όπως διαμορφώθηκε υπό την επίδραση του «κεμαλισμού». Βάσει των ιστορικών δεδομένων καταδείχθηκε ότι οι ισχυροί κατεστημένοι κρατικοί θεσμοί,

κυρίως ο στρατός και το δικαστικό σύστημα, λειτούργησαν ως θεματοφύλακες του ιδιότυπου κοσμικού κράτους και ως μηχανισμοί αντίστασης έναντι των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων, που απαιτούσε η ενταξιακή διαδικασία, βλέποντας σε αυτές απειλή για την συνοχή του τουρκικού κράτους.

Η Τελωνειακή Ένωση που τέθηκε σε ισχύ το 1995 υπήρξε καταλυτική για τον μετασχηματισμό της τουρκικής οικονομίας, καθώς ενίσχυσε την ανταγωνιστικότητα των τουρκικών επιχειρήσεων και συνέβαλε στην ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων της χώρας, επιφέροντας παράλληλα αύξηση του βιοτικού επιπέδου και κοινωνικό μετασχηματισμό. Η ένταξη της Τουρκίας στις διεθνείς αγορές ανέδειξε νέες ισλαμικές οικονομικές δυνάμεις στο εσωτερικό της και ιδιαίτερα στην Ανατολία, με παράλληλη άνοδο του πολιτικού Ισλάμ.

Ο στόχος της ένταξης στην ΕΕ συσπείρωσε μεγάλα τμήματα της τουρκικής κοινωνίας σε ανερχόμενες πολιτικές δυνάμεις, με κύριο εκφραστή το ισλαμογενές ΑΚΡ, υπό την ηγεσία του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν. Η μετασχηματιστική δύναμη του ενταξιακού στόχου, υπήρξε ισχυρή τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του (2002 – 2005), επιφέροντας ένα κύμα εκδημοκρατισμού, έχασε ωστόσο την δυναμική της σχεδόν αμέσως μετά την έναρξη των διαπραγματεύσεων. Οι αιτίες βρίσκονται και στις δύο πλευρές. Το πολιτικό σύστημα της Τουρκίας δεν ολοκλήρωσε ποτέ την διαδικασία εκδημοκρατισμού, σε μεγάλο βαθμό την εργαλειοποίησε για την εδραίωση μιας νέας πολιτικής τάξης που χαρακτηρίζεται από αυταρχισμό, υποχωρώντας ολοένα και περισσότερο από τα ευρωπαϊκά πρότυπα δημοκρατίας.

Κάνοντας ένα άλμα στο χρόνο από την έναρξη των ενταξιακών διαπραγματεύσεων στην σημερινή κατάσταση των ευρωτουρκικών σχέσεων, η μεγάλη εικόνα είναι απογοητευτική. Η χρυσή εποχή των σχέσεων έχει παρέλθει μαζί με το οικονομικό θαύμα της Τουρκίας και η οπισθοδρόμηση αφορά όλους τους τομείς. Η οικονομία της δοκιμάζεται, τα μηδενικά προβλήματα με τους γείτονες και το όραμα της κουρδοτουρκικής ειρήνης είναι προ πολλού παρελθόν, καθώς το κουρδικό ζήτημα γίνεται αντιληπτό από την Τουρκία τόσο ως εσωτερικός όσο και ως εξωτερικός κίνδυνος ασφάλειας. Το πολιτικό σύστημα διολισθαίνει προς μια αυταρχικού τύπου διακυβέρνηση, παραδομένης στις Προεδρικές εξουσίες. Τα θεμελιώδη δικαιώματα της ελευθερίας της έκφρασης, της ελεύθερης δράσης της κοινωνίας των πολιτών, τα δικαιώματα των γυναικών, πολλώ δε μάλλον τα δικαιώματα των εθνοτικών και

θηρσκευτικών μειονοτήτων, παραβιάζονται συστηματικά, με την δικαιολογία των εσωτερικών και εξωτερικών απειλών. Η εξωτερική πολιτική της Άγκυρας αποκλίνει σε πολύ μεγάλο ποσοστό από την Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας. Οι διαρκείς εντάσεις στην Ανατολική Μεσόγειο, με στόχο την Ελλάδα και την Κύπρο, παρά την κατευναστική πολιτική της ΕΕ αποτελούν μόνιμο σημείο τριβής. Οι σχέσεις με τις ΗΠΑ βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό σε διάσταση λόγω της συνεργασίας της Τουρκίας με τη Ρωσία σε εξοπλιστικά προγράμματα και την συνεργασία των ΗΠΑ με τις κουρδικές δυνάμεις στην Συρία.

Η γεωπολιτική θέση, το πληθυσμιακό και οικονομικό μέγεθος και η πολιτισμική διαφορετικότητα της Τουρκίας αποτέλεσαν από την αρχή αυτής της σχέσης πηγή ανησυχίας και αμφισβήτησης για την ικανότητα απορρόφησής της από την ΕΕ, χωρίς να διακυβεύεται η οικονομική και πολιτική ολοκλήρωση και η πολιτισμική της ταυτότητα. Οι επιπλέον όροι που τέθηκαν, λόγω αυτών των παραγόντων, από το διαπραγματευτικό πλαίσιο, καθώς και οι περιορισμοί της Τελωνειακής Ένωσης στην διακίνηση προσώπων και τα αγροτικά προϊόντα, μείωσαν την αξιοπιστία της προσφοράς της ένταξης και κατ' επέκταση την μετασχηματιστική δύναμη της ΕΕ. Η ικανότητα απορρόφησης της ΕΕ και η αδυναμία της Τουρκίας να εδραιώσει συνθήκες κράτους δικαίου και κατοχύρωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ολοκληρώνοντας το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εναρμόνισης με το ευρωπαϊκό κεκτημένο, είναι οι σημαντικότεροι ανασταλτικοί παράγοντες στην διαδικασία ένταξης της Τουρκίας. Το Κυπριακό, οι προτιμήσεις των κρατών μελών, ο εκατέρωθεν σκεπτικισμός της κοινής γνώμης, η προσπάθεια αυτονόμησης της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής με την εγκατάλειψη της πολιτικής καλής γειτονίας ιδιαίτερα στην Ανατολική Μεσόγειο, δεν μπορούν να υποτιμηθούν ως ανασταλτικοί παράγοντες, έχουν ωστόσο, έναν πιο μεταβλητό χαρακτήρα.

Όσον αφορά την ΕΕ, οι αλληπάλληλες κρίσεις από την απόρριψη της Συνταγματικής Συνθήκης, την κρίση της ευρωζώνης, το Brexit, την άνοδο του ευρωσκεπτικισμού, του εθνικισμού και της ακροδεξιάς, μέχρι την υγειονομική κρίση Covid 19, δημιούργησαν ισχυρούς κλυδωνισμούς στο ευρωπαϊκό εγχείρημα. Σε αυτό το πλαίσιο τέθηκε στο περιθώριο της ευρωπαϊκής ατζέντας η περαιτέρω διεύρυνση ιδιαίτερα προς την Τουρκία. Το προσφυγικό ζήτημα, ως απόρροια της κρίσης στη Μέση Ανατολή αποτέλεσε μοχλό για την αναθέρμανση των παγωμένων σχέσεων των δύο πλευρών, επαναφέροντας στο τραπέζι, με την «θετική ατζέντα» του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το

2020, θέματα κοινού ενδιαφέροντος, όπως ο εκσυγχρονισμός της Τελωνειακής Ένωσης, η ενέργεια, το καθεστώς θεωρήσεων, η κλιματική αλλαγή και η ψηφιακή τεχνολογία. Η συμφωνία για την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος ωστόσο, με την εργαλειοποίησή της από την πλευρά της Τουρκίας, προσομοιάζει περισσότερο με μια συναλλακτική παρά εταιρική σχέση, ικανή να παρέχει την απαραίτητη μόχλευση για την επαναφορά της χώρας στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, που απαιτεί η προοπτική της ένταξης.

Παρά την απομάκρυνση της Τουρκίας από την Δύση και την συγκρουσιακή σχέση που έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια σε πολιτικό επίπεδο, η εμπορική και χρηματοοικονομική διασύνδεση που έχει δημιουργηθεί στο μεγάλο χρονικό βάθος των έξι δεκαετιών, καθώς και οι αλληλεξαρτήσεις που έχουν δημιουργηθεί σε τομείς όπως η ενέργεια, το κλίμα, η πολιτική ασφάλειας και η καταπολέμηση της τρομοκρατίας, προδιαγράφουν ότι και οι δύο πλευρές θα επιδιώκουν την εξεύρεση διαύλων επικοινωνίας. Υπό τις παρούσες συνθήκες των ευαίσθητων ισορροπιών και της αβεβαιότητας ως προς την παγκόσμια τάξη, που θα αντικαταστήσει την κυριαρχία των ΗΠΑ, οι στρατηγικές επιλογές αμοτέρων των μερών, καθώς και οι εγχώριοι παράγοντες, θα καθορίσουν αν οι σχέσεις ΕΕ – Τουρκίας θα μουν σε τροχιά σύγκλισης ή θα συνεχίσουν να βρίσκονται σε απόκλιση και συχνά σε σύγκρουση.

6. Βιβλιογραφικές Αναφορές

Βιβλιογραφία

Diez, T. & Alpan, B., 2014. The Devil is in the 'Domestic'? European Integration Studies and the Limits of Europeanization in Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 31 Ιανουάριος, 16(1), p. 5.

European Commission, 2022. Key findings of the 2022 Report on Türkiye. [Online] Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/COUNTRY_22_6088 [Accessed Νοέμβριος 2022].

Grigoriadis, I., Τσαρδανίδης, Χ., Αθανασοπούλου, Ε. & Φακιολάς, Ε., 2020. *Το Κυπριακό Ζήτημα και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήση.

Noutcheva, G., Nathalie, T., Coppieters, B. & Tamara, K., 2004. Europeanization and Secessionist Conflicts: Concepts and Theories. *Europeanization and Conflict Resolution: Case Studies from the European Periphery*, Ιούλιος.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021. *Διασφάλιση της ακρίβειας και της ακεραιότητας των δεικτών αναφοράς*. [Ηλεκτρονικό] Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=LEGISSUM%3A24040403_1 [Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2015. Σύνοδος των αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων της ΕΕ με την Τουρκία, 29/11/2015 - Δήλωση ΕΕ - Τουρκίας. [Ηλεκτρονικό] Available at: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2015/11/29/eu-turkey-meeting-statement/> [Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Akgül-Açikme, S., 2020. Europe's border security at the expense of humanity. [Ηλεκτρονικό] Available at: https://www.academia.edu/42221930/Europes_border_security_at_the_expense_of_humani ty_by_Sinem_Akg%C3%BCI_A%C3%A7%C4%B1kme%C5%9Fe [Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Akgül, A. S. & Korpa, M., 2022. *TURKEY - EURELATIONS : THE SECURITY PERSPECTIVE AND THE CDSP*, s.l.:s.n.

Axel Sotiris Walldén, 2017. *THE DEMISE OF EU ENLARGEMENT POLICY*, s.l.: s.n.

Aydın-Düzgit, S. και συν., 2015. *GLOBAL TURKEY IN EUROPE POLITICAL, ECONOMIC, AND FOREIGN POLICY DIMENSIONS OF TURKEY'S EVOLVING RELATIONSHIP WITH THE EU*. s.l.:Edizioni Nuova Cultura.

Bakardijeva, A., Bremberg, N., Michalski, A. & Oxelheim, L., 2020. *The European Union in a changing World Order: What is at Stake?*. s.l.:Palgrave Macmillan.

Catherine Macmillan, 2010. Privileged Partnership, Open Ended Accession Negotiations and the Securitisation of Turkey's EU Accession Process. *Journal of Contemporary European Studies*, 16 Δεκέμβριος.

- Commission, E., 2021. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Turkey 2021 Report. [Ηλεκτρονικό]
Available at: [file:///C:/Users/pc/Downloads/Turkey%202021%20report%20\(1\).PDF](file:///C:/Users/pc/Downloads/Turkey%202021%20report%20(1).PDF)
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Davies, M., 2013. The legacy of Atatürk: the limits of conditionality in Turkish European Union membership negotiations. *Australian Journal of International Affairs*, 9 Ιούλιος, p. 514.
- Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations, 2021. *Türkiye Report 2021*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/turkiye-report-2021_en
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Engelbrekt, B. et al., 2019. The European Union in a Changing World Order. *Research Institute of Industrial Economics*, p. 4.
- Habibi, N. & Walker, J., 2011. *What Is Driving Turkey's Reengagement*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.brandeis.edu/crown/publications/middle-east-briefs/pdfs/1-100/meb49.pdf>
[Πρόσβαση 2022].
- Hale, W., 2016. *Τουρκική Εξωτερική Πολιτική 1774-2000*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ilgaz, M. & Toygür, I., 2011. EU-Turkey Accession Negotiations: the State of Play and the Role of the New Turkish Foreign Policy. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.realinstitutoelcano.org/en/work-document/eu-turkey-accession-negotiations-the-state-of-play-and-the-role-of-the-new-turkish-foreign-policy/>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Karakas, C., 2013. EU–Turkey: Integration without Full Membership or Membership without Full Integration? A Conceptual Framework for Accession Alternatives†. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 29 Ιούλιος, p. 1060.
- Kaya, Z. N., 2016. THE AKP AND TURKISH FOREIGN POLICY IN THE MIDDLE EAST, s.l.: LSE Middle East Centre.
- Kollias, C., 2021. Turkey's road to EU accession: a bridge too far?. *Journal of Contemporary European Studies*, 27 Νοέμβριος, p. 3.
- Official Website of European Commission, χ.χ. *Türkiye*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/turkiye_el
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Ozel, S., 2008. A Passionate Story with Europe. *Sociology, European Security*, 1 Μάρτιος, p. 4.
- Phinnemore, D., Papadimitriou & Icener, E., 2020. Continuity and Change in the European Union's Approach to Enlargement: Turkey and Central and Eastern Europe compared. *Isoutheast European and Black Sea Studies*, Ιούλιος, 10(2), p. 211.
- Resul, U. A., 2014. Is There Any Hope on the Revival of EU–Turkey Relations in the “New Era”?. *Turkish Studies*, 12 Ιούνιος, p. 293.

- Saatcioglu, B., Tekin, F., Ekim, S. & Tocci, N., 2019. *The Future of EU-Turkey Relations: A Dynamic Association Framework amidst Conflictual Cooperation*, s.l.: s.n.
- Selin, T.-K., 2019. Justifying privileged partnership with Turkey: an analysis of debates in the European Parliament. *Turkish Studies*, 20 Ιανουάριος, 21(1), p. 30.
- Sjursen, H., 1998. *Enlargement and the Common Foreign and Security Policy: Transforming the EU's External Policy?**, ARENA: s.n.
- Skai.gr, 2016. *Επίσημο αίτημα προς τις ΗΠΑ για τη σύλληψη του Γκιουλέν υπέβαλλε η Τουρκία*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.euractiv.gr/section/i-eyropi-kai-o-kosmos/news/episimo-etima-pros-tis-ipa-gia-ti-syllipsi-tou-gkioulen-ypevalle-i-tourkia/>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Soler i Lecha, . E., Funda;, T. & Sökmen, . M. J., 2018. It Takes Two to Tango: Political Changes in Europe and their Impact on Turkey's EU Bid. *FEUTURE Online Paper*, 6 Απρίλιος, Issue 17, p. 4.
- Talbot, V., 2015. *THE UNCERTAIN PATH OF THE NEW TURKEY*, s.l.: s.n.
- The Diplomatic Service of the European Union, χ.χ. *EU SECURITY, DEFENCE AND CRISIS RESPONSE*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: https://www.eeas.europa.eu/eeas/common-security-and-defence-policy_en
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- The Independent Commission on Turkey, 2014. *Turkey in Europe The Imperative for Change*, s.l.: s.n.
- Toygür, I., Tekin, . F., Soler i Lecha, E. & Danforth, N., 2022. *Turkey's foreign policy and its consequences for the EU*, ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ: European Parliament's Committee on Foreign Affairs.
- Tsarouhas, D., 2021. *EU-Turkey Economic Relations and the Customs Union: a rules-based approach*, s.l.: HELLENIC FOUNDATION FOR EUROPEAN & FOREIGN POLICY (ELIAMEP).
- Verney, S., 2009. National identity and political change on Turkey's road to EU membership. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 13 Νοέμβριος.
- Yabanci, B., 2016. *The future of EU-Turkey relations: between mutual distrust and interdependency*, s.l.: s.n.
- Γρηγοριάδης, 2011. *Η Πρόσκληση του Εξευρωπαϊσμού- Τουρκική Πολιτική κουλτούρα και ΕΕ*. Αθήνα: ΣΙΔΕΡΗΣ.
- Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2021. *Εκθέσεις για την Τουρκία κατά την περίοδο 2019-2020*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021IP0243&from=EN>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Επίσημος Ιστότοπος ΕΕ, χ.χ. *Ρομπέρ Σουμάν ο αρχιτέκτονας του Ευρωπαϊκού Εισοδήματος*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/eu->

[pioneers/robert-schuman_el](#)
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Επίσημος ιστότοπος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χ.χ. *Διεύρυνση της ΕΕ*, s.l.: s.n.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995. *ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/MEMO_95_26
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2012. *Steps towards joining*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/steps-towards-joining_en
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Ευρωπαϊκή επιτροπή, 2008. *2008/157/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου, της 18ης Φεβρουαρίου 2008, για τις αρχές, τις προτεραιότητες και τις προϋποθέσεις που περιλαμβάνονται στην εταιρική σχέση για την προσχώρηση της Τουρκικής Δημοκρατίας και για την κατάργηση της απόφασης 2006/35/ΕΚ*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32008D0157>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2015. *Σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (15 Οκτωβρίου 2015)*, ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ: s.n.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021. *Έκθεση Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη Τουρκία 2021*. [Online]
Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/f7862961-3197-11ec-bd8e-01aa75ed71a1/language-en>
[Accessed Νοέμβριος 2022].

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021. *ΚΟΙΝΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ*, ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ: s.n.

Ευρωπαϊκή επιτροπή, 2022. *Κριτήρια προσχώρησης (κριτήρια της Κοπεγχάγης)*, s.l.: s.n.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2022. *Θεματολογικά δελτία για την ΕΕ*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/el/FTU_1.1.1.pdf
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 1999. *Έκθεση σχετικά με το ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον κόσμο: Εφαρμογή της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας για το 1998*, s.l.: s.n.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2003. *Συνθήκη της Νίκαιας*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-nice>
[Πρόσβαση 2022].

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2005. *Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/draft-treaty-establishing-a-constitution-for-europe>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2009. *Το Κοινοβούλιο μετά τη συνθήκη της Λισαβόνας: Ενισχυμένος ρόλος στη διαμόρφωση της Ευρώπης*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/el/powers-and-procedures/the-lisbon-treaty>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2022. *Χρονολόγιο – Συμφωνία για την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/eu-relations-with-the-united-kingdom/the-eu-uk-withdrawal-agreement/timeline-eu-uk-withdrawal-agreement/>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Ελσίνκι, 1999. *ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ*, s.l.: s.n.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών, 2004. *ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*, s.l.: s.n.
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2020. *Συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για τις εξωτερικές σχέσεις*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2020/10/01/european-council-conclusions-on-external-relations-1-october-2020/>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, 2022. *Πολιτική διεύρυνσης της ΕΕ*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/enlargement/>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Ινσέλ, Α., Λατσινέρ, Ο. & Μπαϊράμογλου, Α., 2007. *Ο Τούρκικος Στρατός - Ένα πολιτικό κόμμα, μία κοινωνική τάξη*. Αθήνα: ΒΙΒΛΙΟΡΑΜΑ.
- Ιστότοπος Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2020. *Brexit: σχέσεις ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://eur-lex.europa.eu/content/news/Brexit-UK-withdrawal-from-the-eu.html?locale=el>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Λουξεμβούργου, Ε. Σ. τ., 1997. *ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*, s.l.: s.n.
- Μούδουρος, Ν., 2018. *Το προεδρικό σύστημα ή το «καθεστώς της 15ης Ιουλίου»; Η κανονικοποίηση της εξαίρεσης στην Τουρκία*. [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.cnn.gr/focus/apopseis/story/139560/to-proedriko-systima-i-to-kathestos-tis-15is-ioulioy-h-kanonikopoiisi-tis-exairesis-stin-toyrkia>
[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].
- Μούδουρος, Ν., 2012. *Ο μετασχηματισμός της Τουρκίας Από την κεμαλική κυριαρχία στον "ισλαμικό νεοφιλελευθερισμό"*. 1η επιμ. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπότσιου, 2007. *Νέα ΕΕ και Πολιτικές 50 Χρόνια*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπούρης, Δημήτρης; Τζιφάκης, Νικόλαος, 2016. *ΕΕ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ, ΕΞΕΛΙΞΗ, ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ. ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ*. Αθήνα: ΚΡΙΤΙΚΗ.
- NATO, 2020. *NATO MEMBER COUNTRIES*. [Online]
Available at: https://www.nato.int/cps/en/natolive/nato_countries.htm
[Accessed Νοέμβριος 2022].

Νταβούτογλου, Α., 2010. *Το στρατηγικό βάθος- Η διεθνής θέση της Τουρκίας*. σ.λ.: Ποιότητα.

Όμιλος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Θεμάτων, 2021. *Διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τα Βαλκάνια: όνειρο απατηλό ή απτή πραγματικότητα;*. [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<https://odeth.eu/%CE%B4%CE%B9%CE%B5%CF%8D%CF%81%CF%85%CE%BD%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%AD%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%82/>

[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Στέλιος Ζαχαρίου , 2002. *Σημεία και χαρακτηριστικά της αμερικάνικης βοήθειας στην Ελλάδα από τη λήξη του πολέμου μέχρι την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ (1945-1948)*.

[Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.eliamep.gr/publication/simia-ke-charaktiristika-tis-amerikanikis-voithias-stin-ellada-apo-tin-lix-i-tou-polemou-mechri-tin-efarmogi-tou-schediou-marsal-1945-1948/>

[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Συμβούλιο της ΕΕ, 2016. *Διάσκεψη προσχώρησης με την Τουρκία: Άρχισαν συνομιλίες σχετικά με το κεφάλαιο 33 - Χρηματοοικονομικές και δημοσιονομικές διατάξεις*.

[Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2016/06/30/turkey-accession-conference/>

[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2020. *ΑΠΟΦΑΣΗ (ΚΕΠΠΑ) 2020/1639 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ*, σ.λ.: s.n.

Τσάκωνας, Π. & Μανής, Α., 2020. *Εκσυγχρονίζοντας την Τελωνιακή Ένωση Ε.Ε.-Τουρκίας: Ο Ελληνικός Παράγοντας*. [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<https://www.eliamep.gr/publication/%CE%B5%CE%BA%CF%83%CF%85%CE%B3%CF%87%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%84%CE%B5%CE%BB%CF%89%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%AD%CE%BD%CF%89/>

[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Υπουργείο Εξωτερικών, 2015. *Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ)*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stous-diethneis-organismous/oase.html>

[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

Υπουργείο Εξωτερικών, 2018. *Εξωτερικές Σχέσεις – Διεύρυνση Ε.Ε.: μια επιτυχημένη πολιτική*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/i-ellada-stin-ee/exoterikes-sheseis-dievrsini.html?page=1>

[Πρόσβαση Νοέμβριος 2022].

